

„Droschak”

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak”

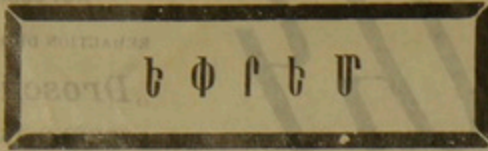
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԳԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ե Փ Ր Ե Մ

EFREM

Ամենավառ ծրագն էր, որ մարեց Իրանի գորշ հօրիզոններում, և գիշերն իջաւ երկրի վրայ — մուսլլանաստղ գերեզմանային գիշերը:

Մահւան ղոզանջն անցաւ, ռուսի աղէտաւոր որոտի պէս, Պարսկաստանից դէպի հայկական ամենահեռու որ վայրերը, և բոլոր սրտերը ձմլւեցին, բոլոր աչքերը շշուշուր, ապշահար հայեցին իրենց շուրջը, որպէս մի վատ, անողորմ երազի մէջ, մի անհաւատալի և սոսկալի անակնկալի հանդէպ. Որովհետև Եփրեմը թուում էր անմահ, որովհետև ազատ, մարտնչող Պարսկաստանը աներևակայելի է առանց Եփրեմի...

Բոթը կանգ է առաւ Արևելքի սահմաններում: Նա գնաց դէպի լուսաւոր աշխարհի բոլոր կողմերը՝ ծանուցանելու ազատասէր և ուսմկալար մարդկութեան, որ մի անսովոր մարդ է գերեզման իջնում, մէկը կլասսիկ և տիպար-հրամանատարներից, որոնց նմանները խիստ սակաւ են ծնունդ առնում ժողովուրդների ծոցից...

«Արևելքի Դանտոնը» — ասացին ոմանք, Հայկական Գարիբալդի, Կրովել, Քոնապարտ — ասացին ուրիշները: «Իրանի ճակատագիրը անդարձանելի հարւած կրեց» — ասացին ոմանք:

«Իրանը կորցրեց իր ամենամեծ մարդուն, նրա միջազգային կացութիւնը վտանգի մատնեց» — ասացին ուրիշները:

Իւ բազմաթիւ յօդածներ, և խանդավառ ներբողներ, և ցաւագին փսոսանք... Ամբողջ համաշխարհային մամուլը:

Պարսկաստանը, այո՛, կորցրեց իր մեծագոյն ռահվիրային և նրա առջև մէկէն ի մէկ բացւեց անյայտութեան մութ անդունդը: Բանի՛ անգամ նրա մանուկ ազատութիւնը տագնապի ու կորստեան վիճն էր հասել — և ամեն անգամ Եփրեմը հանդէս է եկել իբրև փրկութեան խարխիւ, իբր ազատարար հրեշտակի Քանի՛ անգամ ռեակցիայի վայրենի խոժամուժը նեղն է գցել սահմանադրական կառավարութիւնը — և ամեն անգամ նա կոչ է արել հայ ռազմավարի բազուկին և ուղեղին...

Ոչ որ, սակայն, չի կարող այնքան ուժով զգալ, ապրել այդ ահաւոր կորուստը, ինչպէս հերոսին ծնունդ տուող ժողովուրդը և կուսակցութիւնը:

Մի ահագին սուեր իջաւ հայկական կեանքի վրայ, մի ահագին ճեղք բացւեց «Դաշնակցութեան» պատնէշի մէջ:

Ամենից շատ մենք էինք թերահաւատ... Ընդամենը

մէկ շաբաթ էր, ինչ ստացել էինք իր լակօնիկ հեռագիրը. «Սալար Գօվլէի դէմ ղրկած կառավարական առաջին բանակը ջախջախել է, Սալար Գօվլէն սպառնում է Համադանին, այսօր գնում եմ նրա դէմ»...

Գնում էր պատերազմի դաշտ: Յոռեանութեան մի շեշտ կար մեր թանկագին ընկերոջ այդ վերջին հեռագրի մէջ. ասես արդէն գուշակում էր գալիքը:

Գնաց, յաղթեց և յաղթեց... Զոհ գնաց իր յաղթանակին, իր դանտոնեան յանդգնութեան:

«Եփրեմը անհամբեր առաջ է նետում և խնդրի զարնում» — այսպէս է հեռագրում մեզ Հ. Յ. Դաշնակցութեան թեհհրանի մարմինը:

Ինչպէ՞ս հաւատայինք հեռագրական գործակալութեան: Առաջին անգամը չէր, որ լսուում էր այդ մահ-գոյժը: Մի բանի անգամ տարածւել էր նա — և հերբուել: Ինչպէ՞ս հաւատայինք... Իրանի ռազմագաշտերը այնքան անգամ հիւրընկալել էին անզուգական ռազմիկին, այնքան գոռ ու վտանգալի արկածների էր հանդիպել նա — և ամեն անգամ ճողոպրել էր յաղթանակի շքեղ դափնիներով... «Որ ճողոպրի և այս անգամ — միթէարում էինք ինքզինքնիս — Եփրեմը չի սպանւի, Եփրեմը անխոցելի է»...

Վաղուց ժողովրդական հիպերբօլիկ լեղուն տւել է նրան այդ ածականը: Վաղուց, դեռ առաջին իր յաղթական քայլերից, նա հռչակւել էր դիւցազնական, առասպելական գծերով, Եւ ժողովուրդը չի խաբւում, նա զուր տեղը չի «դիւցազնացնում»: Նրա բնաղդը շափազանցնում է, բայց խսպառ չի մոլորում և չի կեղծում: Նա սիրով հնարում է, բայց հնարում է ոչ բոլորը: Վառւած երևակայութիւնը մէկէն ի մէկ — մի մարդու կամ մի անցքի ուժգին տպաւորութեան սակ — ստեղծում է «հրաշքներ», որոնց նա առաջինն է հաւատում անկեղծօրէն և որոնք վաղ թէ ուշ դառնում են մասամբ իրողութիւն:

Իւ հաւատը վարակիչ է: Եւ միմիայն ժողովուրդը չէ, որ յափշտակւում է, լեզունդացնում: Բոլոր նրանք — հայ և օտար — որ տեսել են հերոսին կուրի ասեն կամ խաղաղ կենցաղի մէջ, ընտանեկան, ընկերական օճախում, արամադիր են օժտել նրան արտակարգ յատկանիշներով: Բոլորն էլ — ինտելիգենտ և անուս — վկայում են, որ նա ոչ միայն կուրած, տաղանդաւոր հրամանատար էր, ոչ միայն աներկիւղ, հերոսական մարտընչող, որ գիտէ կանգնել միշտ առաջին շարքերի մէջ, որ գիտէ անայլայլ վճռականութեամբ նետուել միշտ կուրի ամենանեղուն կենտրոնը, այլ որ նա միաժամանակ և անմահ ռազմագէտ էր, օժտւած գործնական մի անվրէպ բնազգով, յօրինող պատերազմի լաւագոյն ծրագիրների, ժողովներում սակաւախօս, բայց խոհուն և ներհուն, նրա ճառերը հակիրճ, նրա խօսքը կտրուկ հեղինակաւոր և համոզիչ, ամենաբարդ խնդիրները

արագօրէն լուծող, ամենարուսն վէճերը արագօրէն հարթող...

Գ ո Ր Ծ Ի մ ա ր գ ն էր, որ չէր սիրում երկար-բարակ վիճաբանել ուղղի անյազ և անհանգիստ ոգին էր, որ շարունակ փնտրում էր նոր արկածներ ու վտանգներ. նա կեանքը վայելում էր այդ մահացու վտանգներում, գնդակների տարափի տակ, նա բախտը որոնում էր կուլի ուրագանի և զէնքի ժխորի մէջ... Նա պէտք ունի անդադրում յոյզերի ու շարժումների, նրան պէտք են ազատ օդ, լայնածաւալ կրկէսներ՝ ըստ կարելոյն մեծ, ահեղ, նապօլէօնեան ճակատամարտներ մղելու համար Պատերազմի դաշտի վրայ նա դիւթական ուժ ունի. կրկէսը շնչում է նրանով, գետերն ու դաշտերը ժպտում են նրան՝ յաղթանակի յոյսերով, բանակը վառուում է, ելքարանում նրա ներկայութեամբ, տարածուում է խիստ ու բերկրանք, յաղթանակի փստահութիւն — և թշնամին յաճախ նրա անունը լսելուն, նրա հայեացքը տեսնելուն պէս՝ դեռ կոխը չսկսեած, փախչում է սարսափահար...

Ահա թէ ում կորցրինք: Այդ լայն ճակատը և այդ վսեմ, փայլատակող նայածքը չունին ոչինչ լանկթամուրեան: Գոռոզ, այո՛, և դժնդակ՝ ազատութեան թըշնամու հանդէպ — այդ հայեացքի մէջ ցոլում է սակայն գաղափարային, ասպետական վեհանձնութիւնը. մոլեգին և ահարկու ռազմիկը մի մեղմ, բարի և հաշտարար ոգի էր, սոգորած իր վսեմ պարտքի գիտակցութեամբ, ներշնչած բացառապէս աշխատաւոր և առնապող ժողովրդի շահերով, որոնց և նւիրաբերել էր իր թանկագին կեանքը, պատանակութեան օրերից ի վեր:

Հաշտարար ոգի... Քանի՛ անգամ կատարել էր այդ նւիրական պաշտօնը ազատութեան բանակում իսկ, պարսիկ, բախտար հրամանատարների վերաբերմամբ... մի բիրտ ու ապերախտ միջավայրում՝ ուր գաղափարական, անշահախնդիր գործիչներին պէտք է փնտրել դիօգենեսեան լրագրողով:

Գաշնակցական հրամանատարը իր մի բուռն կտրիճներով անշահախնդիր գաղափարայնութեան կրողն եղաւ մի բանի տարի շարունակ, այդ բարոյական ամառութեան մէջ, Ազատագրել մի մեծ երկիր, որ հինաւուրց քաղաքակրթութեան որրաններից է, փրկել բազմամիլիօն մի ժողովուրդ ասիական վայրենի և սանձարձակ բռնապետութիւնից և շաղկապել երկու դարաւոր դրացիներին — հայ և պարսիկ, քրիստոնեայ և մահմեդական — համերաշխութեան, համաքաղաքացիութեան սերտ կապերով, կենդանի օրինակ տալ ամբողջ իսլամ աշխարհին, մասնաւորապէս Թիւրքիային, — ահա նրա մեծ նպատակակէտը և նրա տիրական բաղձանքը:

Գաղափարի ռահվիրայ — և համեստ ռահվիրայ Նա հեռու մնաց ալլասեռող գայթակղութիւնից, նրան երբէք չչլացրին գիրքը, պատիւը, տիտղոսը և այն ընդ-

հանուր գիտովութիւնը, այն խանդավառ ու մեծագործ ովսանաններն ու յաղթական կամարները, որով ամբողջ մայրաքաղաքը դիմաւորում էր հերոսին՝ պատերազմի դաշտերից վերադառնալիս:

Պատիւ. մեր ֆէդայիներին: Քիչ չեն նրանց շարքերում այգօրինակ տիպարներ մարդկային համեստութեան ու ազնուութեան, որ կրկնապատկում է նրանց արժէքն ու թողքը:

Եթէ է. Յ. Գաշնակցութեանը պատմականօրէն վիճակած էր դուրս հանել բազմաշարժար ժողովրդի արգանդից բոլոր ռազմական կորովներն ու հիւթերը և պատրաստել նրա ռըվանշ — ազատագրումը, ապա միւս կողմից, նրան վիճակած էր այդ ռազմական տաղանդների հետ միասին հասունացնել ու հրապարակ կոչել ցեղի խորունկ ծալքերի մէջ մրափող ամենավեհ քաղաքացիական առաքինութիւնները, որոնք զարդարում և գեղեցկացնում են կեանքը:

Պատիւ մեր ֆէդայիներին: Ահա մի շքեղ պլէադ, մի փառահեղ բոյլք ուրիշ բաշերի, որ հանգուցեալ զօրավարի հետ երկար տարիներ վարել են ազատութեան դժուարին կոխը և որ այսօր, նրա մահից յետոյ, շարունակում են նոյն կոխը մեր անվեհեր քեռիի հրամանատարութեան տակ: Շարունակում են, անգամ այնպիսի մի քաղաքական միջնորդութեամբ, ուր երկինքը բնաւ չի ժպտում, մասնաւորապէս հայոց դատին, ուր յոյսերը դեռ նոր փթթուած դալկանում են, թառամում, ուր արտաքին միջամտութեան խարազանը ցցել է անողորմ ու սպառնական... Տղերքը շարունակում են իրենց կոխը, ոգևորած, անշուշտ, այն տարտամ յոյսով, թէ վաղ թէ ուշ իրենց ճիգերը կը պսակին աջողութեամբ, թէ կը հասնի, վերջապէս, այն օրը, երբ ազատ ու անկախ Իրանը, առանց ցեղի ու կրօնի խարութեան, կը տօնէ իր ներքին խաղաղ վերանորոգութեան սօնը: Եփրեմը մեռաւ... գուցէ նոյն յոյսով:

Յուզիչ մի բան կայ — և խորհրդաւոր, նշանակալի բան — այդ յամառ, երկարատև ու առաջապահ կուլի մէջ, որ ստանձնել են մի բուռն հայերը տասնեակ միլիօնաւոր ազգաբնակչութիւն ունեցող մի երկրում, ուր հայութիւնը մի փոքրաթիւ գաղութ է միայն...

Այդ գաղութ-ազգի շահերի անունով բեմ նետեց հինգ տարի առաջ մեր անփոխարինելի ընկերը և անցքերի գոռ ու յարածուն ալիքների վրայ աստիճանաբար բարձրանալով, դարձաւ մի ճշմարիտ, հոյատիպար ի ն տ եր ն ա ց ի օ ն ա լ ի ս տ, հայ և պարսիկ ցեղերի մի զօրաւոր շաղկապ և նորագոյն Պարսկաստանի ամենամեծ գործիչ:

Ցեղի աւանդական կօսմօպօլիտիզմը — համաշխարհաքաղաքացիական բնազդը — միանգամ ևս երկնեց, ընծայելով մարդկութեանը իր փարթամ ծնունդներից մինը, սոււարացնելով շարանը մեծ, հոյատիպ գործիչների,

որանք այլ և այլ երկրներում, այլ և այլ ասպարեզներում գտատակել են համաշխարհային հաշակ...

Եզրկոտոս, Սուսանաման, Պարսկաստան
Նուբար փաշա, Լորիս-Մեղիբով, Եփրեմ...

Լեացի Զենքի յազմական շաչիւնը մարեց դառնութեան արցունքների մէջ, որոտընդոտ ծափերը տեղի տին հանգիստը ու պատկառոտ լուսնեան Անտոզ

մահապատանը խլացրեց ամեն ինչ իր ցուրտ կապանքներում...

Գնաց անզուգական ազմիկը, իր երիտասարդ փառքի դափնիներով ծանրաբեռնուած, իր երկու հայրենիքի գուրգուրանքով շրջապատուած: Եւ այսուհետեւ, իբրև մի մեծ սուեր, մի հզօր ուրևական, կը շարունակէ գերեզմանից իսկ հսկել պատուութեան բանակի վրայ, քաջալերել, ոգևորել...

Եփրեմը մեռաւ. Պարսկաստանը պիտի ապրի...

ԵՓՐԵՄԻ ՎԵՐՋԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ՈՒՂՂԱՍ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԱՍԳՐՈՒԹԵԱՆ

Եփրեմ Կ !

*Ներխույժուած եմ յեզ ձեր վեպաց. Գառնի,
պէս հարգաւարտութեամբ ստախ - ստախ ցարգե -
+ անցաւ ան ցարգեկնեակի և և յոյս + սխա -
լան շոգեմէ մտումեմի: Ըն ցարգեկն և Մ
Եփրեմեմ երբ թա-ժոյթ, մեղաւոր, զայն թա -
թոյթ, Այնպէս և ուր - յի շոգ անմեղաւոր:
Մեղաւոր զայն բանեմից ցարգե ան մանաւան -
խ - ցարգե և սխա անեմ և ետ թոյթ, ցարգե -
յիւ Եզ: Գարգեմ եմ Եփրեմեմի և զԱ
Դա թարգման անմեղա - թոյթ:
Եփրեմեմ թարգման Եփրեմ*

ԵՓՐԵՄԻ ՎԵՐՋԻՆ ՀՅՈՒՍԳԻՐԸ, ՈՒՂՂԱՍ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԱՍԳՐՈՒԹԵԱՆ (ՄԱԿԻՑ 8 ՕՐ ԱՌԱՋ)

«Սալար-Դովլէի դէմ ուղարկուած կառավարական բանակը ջարդեց. Սալար-Դովլէն սպանուած է Լամազանին. այսօր գնում եմ նրա դէմ»:

Պ Ա Ր Ս Կ Ա Ս Տ Ա Ն

ՎԵՐՋԻՆ ՑԱՐԿԻՆ ԲԱԿՈՒՄՍՏՐԱՆԵՐԸ ԵՒ

«ԴԱՅՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ *) (ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԳԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ)

Մինչև սեպտեմբեր 13-ը Սալար Դովլէն որոշած է եղել իր բանակի մի մասը Ղուժ ուղարկել, թեհրան արշաւելու համար: Այդ իմանալուն պէս՝ կառավարութիւնը հրահանգում է Սարգար Զափար բախտարացուն՝ Սալար Դովլէի դէպի Ղուժ շարժուող բանակի առաջն աւանը: Սարգար Զա-

ֆարը թշնամուն հանդիպում է Սափէհում, ջարդում է նրան և սեպտեմբերի 13-ին շարժւում է դէպի Շէմսապատ: Այդ լուրն աննկուն պէս՝ Սալար Դովլէն իր գորքը յետ է քաշում Նուբարանից դէպի Շահսեփան Սենյի և սկսում է այնտեղ ամրանալ:
Մեծ բանակն էլ Եփրեմի հրամանատարութեամբ նոյն գիշերը ճանապարհւում է դէպի Շէմսեպատ՝ Սարգար Զափարի հետ միասուլս:
Սեպտեմբերի 14-ին վերջինը մի նոր ընդհարում է ունենում Սալար Դովլէի բունակի մի մասի հետ և ջարդելով յետ է մղւում նրան:
Սեպտեմբերի 14-ին Եփրեմի բանակը հասնում է Խունապատ: Հանդիպում է Սալար Դովլէի 600 հոգուց բաղկացած առաջապահ գնդին, որը առանց կուռի յետ է նահանջում՝ դէպի Բաղը Շահ:
Նոյն այդ օրը Եփրեմի բանակին միանում է Սարգար Զափարի բանակը:

*) Տես «Դրօշակ», № 2:

Մինչ մի կողմում կառավարչականները 'Նա-Այի' խանին ջարդում, փախչում են, մի ուրիշ կողմի վրայ էլ Եփրեմի, Սարգար ԲՏատուրի և Սարգար Մօ՛ճմալեմի բանակը միացած կառում են Սալար Գօլլէի կողմնակիցներին՝ Գաւուժ խան ԲիոյՏաֆի, Լոստառանի Փոշարքուհի, Համադանի ձիաւորների, Քերդիստանի Չա՛հիրոյ մամալիքի քիթանշահացու Հա՛լի Այի Ռրգա խան Գասոււցու հետ Այդ կուրը շափազանց նշանակալից է նախ նրանով, որ Սալար Գօլլէի մեծ ուժն էր այդ, երկրորդ՝ որ թշնամին նկատելով մերոնց, ինքն է նախադրական լինում և երրորդ՝ որ նրանք մօտ 12 հաս 7—8 սանտիմետրանոց աւտորիական թնդանօթներ են ունենում: Թշնամին Բաղը Շահի բլուրների վրայ է գիրք բռնած լինում: Կուրը տեղի է ունենում ցերեկը և տեսնում է երկու և կէս ժամ: Երբ թշնամին յարձակում է մերոնց վրայ՝ հրացաններից ու թնդանօթներից միանգամէն կրակ անելով, մերոնք քայլադափ մերենայով շափում են տարածութիւնը և նոյնպէս կրակ են թափում հրացաններից ու զնդացիներից: Ըստով գործի է կաշում և մերոնց Շնայդէր՝ թնդանօթը (մեծը): Երբ Եփրեմն ու Գրիշան Շնայդէրի մօտ կանգնած կառավարելիս են լինում այն, թշնամու թնդանօթի զնդակներից մէկը զայլիս է դէպի նրանց և միայն պատահամբ այդ վայրկեանին նրանց առջևից անցնող երկու բռնակիր ջորու կաշելով ցրում է նրանց: Այսպիսի մի պատահականութեամբ միայն Եփրեմն ու Գրիշը ազատում են: Շնայդէրի միջոցով մերոնք կտրում են նրանց թնդանօթներից մէկը: Թշնամին չդիմանալով առջևից ու ետքից եղած յարձակումներին, փախչում է, կուր գաշտում թողնելով 500-ից աւելի սպանւածներ, 100 գերի, 11 թնդանօթ և բոլոր վրանները: Կուրը բուռական տաք էր: Մի ձորում, օրինակ, մերոնք շրջապատել են 200 հոգու և առաջարկել են անձնատուր լինել: Նրանք ոչ մի պայմանով չեն համաձայնում և շարունակում են կռուել մինչև այն վայրկեանը, երբ վերջին կռուողն է ընկնում մերոնց զնդակից:

Այդ կուրի մէջ կառավարչականները տե՛ն 10 զոհ բախտիարցի: Այս բանակը շարժեց դիպի Համադան: Այնտեղ դնաց և Մազանդարանից եկած՝ մեր Ասլանի խումբը: Սալար Գօլլէն գնում է Շաւարին, որ Համադանից 20 րուպէի ճանապարհի վրայ է: Նրա բանակին միանում են երկու խումբ Համադանից, երկու խումբ Արաղից, մի խումբ Սելախտից, մի խումբ էլ արարներից (Ելը-Արած): Սալար Գօլլէի բանակի կաւոզները վերջին պարտութիւնների ազդեցութեան տակ սկսում են թողնել նրա շարքերը: Զորքի լքման առաջն առնելու համար, նա խոտտանում է իր կաւոզներին, որ Թեհրանը վերցնելուց յետոյ, երեք օր թողնելու է քաղաքը իրենց արամազրութեան տակ... Թալանելու համար:

Թեհրանի Մեջ.— Բանակը հեռանալուց յետոյ, քաղաքի պաշտպանութիւնը յանձնեց նոր եկած շվեդ հրահանգիչներին (ինստրուկտոր): Նրանք նկատելով քաղաքի զանազան կողմերից բաց լինելը, թնդանօթներ են տանում մի բանի դարբանները, պահակախմբեր են նշանակում՝ գորբից, փոլիաններից, փանդարմներից, բախտիարցիներից և կամաւորներից: Այս հանգամանքը վախեցնում է ազգաբնակչութիւնը: Բոլորը պանիկի մէջ էին, ինչ որ խոսովութիւնների էին սպասում: Սեպտ. 12-ին և 13-ին հացը մէկէն ի մեկ պակասեց: Նա պակասեց և ամարանոցներում, մթերքները նոյնպէս:

Ռուսաց զեկպանատան ամարանոցում Զարգանդա, ուսուներն այնպէս էին սնօրինել, որ մասնաւորապէս հայերին մթերք չծախի, որից և ստիպւած այնտեղ ապրողները ուրիշ ամարանոցներից էին իրենց համար հաց և ուրիշ մթերքներ բերել տալիս: Առ հասարակ ուսանների պրօօֆկատօրական դերը այս անգամ ամեն մի բանում էլ նկատում էր: Երբեմն այնտեղ ներկայացումներ տուող Սլի-Ղրիժը ուսաց զեկպանատան կողմից Ղազրին ուղարկեց պրօօֆկատօրական գործողութիւնների համար: Քիչ չեն նաև ուսուխաւարիւններն ու ստիկանները:

Սեպտ. 15-ին խրամատների պահակները գիշերը տեսնելով մի փախչող մերի ձի և կործելով, թէ նրա վրայ մարդ կը լինի նստած, սկսում են կրակ անել: 1200-ի շափ փամփուշտ կրակելուց յետոյ միայն սպանւում է մերի ձին և... պահակները հանգստանում են: Քաղաքի մէջ մի սարսափ էլ դա ձգեց:

Թ.Մ.Ր.Ձ.— Սեպտ. 11-ին, առաւօտեան մի ժամ մնացած՝ Զխաղօլլի (Թաւրիզի զինւորական ընդհանուր հրամանատարը) իր բոլոր ուժերով յարձակում է Ղարաձէլիքի վրայ և մինչև երեկոյ խիստ տեւող կուրից յետոյ, չի կարողանում թշնամուն այնտեղից դուրս բերել: Կառավարչականներից 3 և թշնամուց 11 սպանեց: Սամազ խանը այդ օրը Բամսինջում էր: Նա իր ուժերը կենտրոնացնում է Բամսինջ ու Ղարամալիք: Սեպտ. 12-ին Սամազ խանն օգտուելով Ռամազանի տնից՝ յարձակում է Թաւրիզի վրայ Շամազանի կողմից և տիրում Շամազանի պարտեզներին: Հայ և թիւրք մարտիկների յարձակմանը չդիմանալով ետ է նահանջում, բաւականին կորուստ տալուց յետոյ: Երկու անգամ Ղարամալիքը թիթիւ ուժակոծելուց յետոյ՝ թշնամին թուլանում է այդտեղ: Խիստանի կողմից էլ յետ է քաշում Ղասպինջ, այնտեղից էլ Գիւզրապադ:

Գ ու մ ա ն ը, վհատւած պարսիկ ու թիւրք խմբապետների ձգձգութեանց, հրաժարում է իր վրայ դրած պարտականութիւնից, ամբողջ խմբով մնալով իբրև օժանդակ:

Ինչպէս ասացինք, բանակը Համադան չհասած՝ Սալարը թողել ու փախել էր, իսկ նրա մարդիկ ցրել էին և այլևս նրանց հետապնդելը աւելորդ էր: Այդ իսկ պատճառով, Եփրեմը մի բանի անգամ հեռադրով դիմում է կառավարութեան՝ թող տալու իրեն Թեհրանի վերադառնալու բանակի հետ: Կառավարութիւնը սկզբում տատանւում էր, բայց ի վերջոյ յարգեց Եփրեմի դիմումը: Գօ՛ջնում 300 խանութ են այրւում... Այդ ընդունելով, որպէս խառնակութիւնների ազդանշան, Ղազվինի բանակը շարժում է դէպի այն կողմը՝ Ղազրինով Թեհրան վերադառնալու: Համադանի և Ղազվինի արանքում մերոնց վրայ անակնկալ կերպով յարձակում են, յայտնի չէ թէ ում կողմից: Մերոնք ցրում են թշնամուն: Այդ կուրի մէջ սպանւում է մեր մարտիկներից թաւրիզեցի Արսէն Յոփակիմեան, մի երկուսն էլ վիրաւորւում են: Պէտք է ասել, որ մեր մարտիկներից մի բանիսը Թեհրանից Համադան և Համադանի շրջակայքում բաւական զայլթակուել էին թալանով: այս հանգամանքը խիստ զայրացրել է Քեհուուն և Եփրեմին: Վերջինս նոյնիսկ զայրոյթի վայրկեանին հրացան է պարպում թալանչիներից մէկի վրայ և զլխից վիրաւորում:

Վերջին կռիւների ընթացքում, բախտիարցիք ցոյց տւին իրենց դոյնը: Նրանք մատնեցին ստիկալի ախորժակներ և եռանդ թալանի մէջ: Բախտիարցիների արած թալանները այնտեղ հասան, որ բիչ էր մնացել ընդհարում լինելը բախտիարցիների և Եփրեմի միջև:

Թաւանք դեռ թոյրը չէ: Ամենաողորմին այն է՝ որ բախ-
դիար զեկազարներէ սահմանադրական լինելը ոմանց համար
մեծ հարց է... Այսպէս օրինակ. կոիւնների ժամանակ բախ-
դիարցիներ՝ Սարգար Զանգի և Սարգար Զաֆարի բռնած
ընթացքը ցոյց է տալիս, որ նրանք աւելի շուտ միապետա-
կաններ են, որ նրանք իրօք Սայար Գոյլէի նպաստողներ են
եղել և ոչ թէ նրա դէմ կռուողներ: Վերջ յիշած սարգար-
ների և նոյնպէս բախդիարցի, սահմանադրութեան ջերմ
պաշտպաններ՝ Սարգար Բհատուր և Սարգար Մօհթաշէմի
մէջև յարաբերութիւնները այնպէս էին լարուել, որ միայն
Եփրեմի ներկայութիւնն է զսպել նրանց և արգելէր եղել
ընդհարումին: Սարգարների այս յարաբերութիւնների մէջ
մեծ դեր է խաղում, անշուշտ, և ա՛ն ձ ն ա կ ա ն ը: Բախ-
դիարցի մէջ այդ լարած գրութիւնը ստիպել է Եփրեմին՝
միջոցներ ձեռք առնել՝ ընդհարումի առաջն առնելու: Նա
դիմել է կառավարութեան, որ Սարգարներ՝ Զաֆարին և
Զանգին ուղարկեն Քիթմանշահի կողմերը, իսկ Սարգար Բհա-
տուրին և Սարգար Մօհթաշէմին ուղարկեն Արարատականի
կողմերը:

Ի Ո Ւ Ս Ա Կ Ա Ն Ա Ր Հ Ա Ի Ը

Թաւրիզ, 1 մարտ

Մի քանի խօսք այդ արշաւանքի և նրա յարուցած տագ-
նապի մասին:

Յարական կառավարութեան երկրորդ 48 ժամեայ ուլտի-
մատուր և տարածւած այն լուրը, որ իբր թէ պարսիկ կա-
ռավարութիւնը մերժել է ուլտիմատումի բոլոր կէտերը՝
եղևորականացրել էր ամբողջ միջնուրտը: Երկրում գործող
յեղափոխական տարրերը կառավարութեան այդ մերժումը
ընդունեցին մեծ յափշտակութեամբ, դրա մէջ տեսնելով
Իրանի ոտնահարած իրաւունքների և արժանապատուութեան
վերականգնումը:

Այսպիսի վայրենանում բաւական էր մի կայծ միայն
հրդեհը բորբոքելու համար, մի փոքրիկ առիթ, որպէս զի
ներքուստ ամբարած դժգոհութիւնը դուրս պոսիկար: Եւ
առև կառավարութիւնը չ'ուշացաւ այդ առիթը ներկայա-
ցնել՝ նոր զօրքեր լծելով Պարսկաստանի ծովափնեայ բա-
ղաքներից Ռաշա և Էնզելի և այնտեղից առաջանալով Ղազ-
ին և սպառնալով մայրաքաղաքին:

Այդպիսի մի կարևոր վարկեանում, երբ երկրի անկախու-
թեանն է վտանգ սպառնում, կենտրոնական կառավարու-
թիւնը խիստ ողբալի պատկեր էր ներկայացնում: — Մինիս-
տրութիւն գոյութիւն չունէր, ուեղէնար իր հրաժարականի
վրայ էր պնդում, Մէջլիսը խօսելու, բննադատելու և հրա-
ժարեցնելու մէջ միայն վարպետ, իսկ թագաւոր՝ մանուկ
էլ ո՛վ պիտի դիմադրուէ վերահաս վտանգը: Այսպէս կոչ-
ւած դիպլոմատիական մարմնի այս տխուր պատկերին, եթէ
աւելացնելու լինինք և այն, որ երկրի փոքրաթիւ զինւորա-
կան ուժն էլ ԸԷ-շահի դէմ մղւած կոիւնների ընթացքում
չլուտած էր և սպառեզի վրայ մնացել էր միայն Եփրեմը
իւ փոքրաթիւ և հաւատարիմ մնացած բախդիար զեկազար
ընկերներով, միև կողմից էլ յեղափոխական տարրերի բա-
ժան-բաժան վիճակը, ապա պարզ կը լինի ձեզ համար մեր
երկրի ծառուսը կացութիւնը այդ ծանր օրերին:

Շրագրւած և յարատև պայքար պարսիկների կողմից ան-
հաջիւն է յուսուլ: Երբ չհետև ոչ ոք ոչ ոքից տեղեակ չէր
և միև բաղաքներում մինչև իսկ յայտնի չէր թէ ինչ է

կատարւում կենտրոնում և ինչ գրութեան մէջ էր այն: Մի
կերպ այս ցար գարմանելու համար, Եփրեմը միև զինու-
րական զեկազարներով մի և ժամեայ ուլտիմատում է ներ-
կայցնում: Մէջլիսին, որպէս զի սա անմիջապէս վերակազմէ
մինիստրական կազմը քիչ աւելի լայն իրաւունքներով, նշա-
նակէ նոր բնտրութիւն և մինչև նոր Մէջլիսի գումարումը,
ազգու միջոցներ մտած է առևտրական ուլտիմատուր հարթե-
լու և փոխառութեան խնդրին վերջ տալու:

Այս անակնկալ հարւածը կարծես մի քիչ սթամփեցնում է
Մէջլիսին և նա սկսում է արւած պահանջներին բաւարա-
րութիւն տալ: Ի միջի պլնոց նա բնտրում է նաև մի կօ-
միսիս առևտրական ուլտիմատուր բնեկու և ներկայ գրու-
թեանը մի կերպ վերջ տալու:

Այս բոլորի հետ միաժամանակ սկսում է նաև կոիւն-
Ռաշաում թիւրքերը հայ մարտիկների հետ մի փոքրիկ
ընդգիմադրութիւն են կազմակերպում առևտրի դէմ: Ախ-
ժում է, ի հարկէ, և առևտրը ամենայն բարբարոսութեամբ
խեղզում են այն:

Ընց նոյն օրը երեկոյեան (7-ի), Թաւրիզի ստտիկանա-
տանը տեղի է աւնենում մի փոքրիկ ընդհարում առև զին-
ւորների և թիւրք ստտիկանների միջև, որովհետև առև
զինւորները ինչ որ հետախօսի լար ամբացնելու պատրւակով
ուզել են ստտիկանատան կտուրը բարձրանալ, իսկ ստտիկան-
ները կարծել են, թէ այդ պատրւակով ուզում են շէնքը
գրաւել և շէն թոյլ տւել: Այդտեղ սպանում են երկու
ստտիկան և մի առև տասնապետ: 8-ի առաւօտեան առև
զինւորներով շրջապատւած էին ստտիկանատանը և նրան
ժամիկ դառնող կառավարչական հաստատութիւնները, որ-
պիսիք են նահանգապետարան, Անջուման և այլն: Թիւրք
ստտիկաններն ու կամաւորները աշխատում են զինու զօրու-
գորութեամբ մտքրել փողոցները: զրանցից մի փոքրիկ խումբ
էլ ամբանալով քաղաքի միջնաբերդում սկսում է այնտեղից
սմբակոծել առևսաց բանակատեղին: Ռաւները, որ երբեք
չէին սպասում այդպիսի յանդուզն դիմադրութեան՝ զուխ-
ները կորցնում են թիւրքերի ուժեղ գրոհից և ամբողջ օրը
հազիւ են կարողանում այս ու այն կողմերում իրենց ցրած
ուժերի խղճուկ մնացորդները հաւաքել: Այդ օրը թիւրքերի
յաջողութիւնը բացարձակ էր և առևտրը ահագին կորուստ-
ներ ապրով յետ են մղւում ու կենտրոնանում իրենց բա-
նակատեղին, որը դառնում էր քաղաքիս ծայրի մի այդու մէջ:

Կոիւն նայն յաջողութեամբ շարունակեց մինչև ամսիս
13-ը, որից յետոյ թիւրք կռուողները ընկճած կենտրոնից
տեղացող յորդորների՝ այն է թողնել կոիւն, որ կառավա-
րութիւնը արդէն ընդունել է ուլտիմատուր իր ամբողջու-
թեամբ, թողնում են միջնաբերդը և գրաւած գիրքերը առ-
տիճանաբար: Սրանց ընկճելուց առևտրը իրենց ուժեղ
զղալով՝ մի վայրագ կտտրած են սկսում բանակի շուրջը
գտնւող թաղերում, սրի սնցնելով ձեռքները ընկած թիւր-
քին, առևսաց տարիքն ու սեռը նայելու: Ռաւսական նոր
զօրքերի խուժման լուրը կատարեալ լքումն է առաջ բերում
կռուողների մէջ...

Տգէտ խուժանը առևտրական այդ խառութեանց միակ պատ-
ճառը համարելով Անջումանը և սահմանադրութիւնը՝ յար-
ձակում է Անջումանի վրայ, ցրում այն, անդամներից
Շէյխ Սալիմն ծեծի ենթարկում և ապա դիմում քաղաքը
պաշարող Սամար խումին (Սուլայ Գոյլէի), որ գալ և տերու-
թիւն անէ իրենց: Նահանգապետը վախից ապաստանում է
անգլիական հիւպատոսարանը:

14 ին արդեն նոր եկած զօրքերը մտնենու՞մ են բաղարին, որը զբիււել էր գիմադրող ուժերից և ուժակոծելով ներս է մտնում:

Սկսում է ուսական զօրքի յատուկ վայրագութիւնների շարքը—ծեծ, ջարդ, կոշտութեամբ, բռնարարութիւններ: Չէ՞ որ քաղաքի բացարձակ տէրերն են, մարդիկ տէրութիւն են սնում իրենց հասկացած ձևով: Մինչև 17-ը տյայէս շարունակելուց յետոյ, 18-ից սկսում են ձերբակալութիւնները և 19-ին քաղաքի կենտրոնում կախաղան են բարձրացնում 8 հոգու: քաղաքի տկանուոր հոգևորականներից, Անջուսմանի անգամներից և յեղափոխական գործիչներից: Ինչպէս ուսանելն են վկայում, բոլորն էլ հերտարաբ են կախել: զբանցից մէկը մի 18 ամեայ պատանի, երեք անգամ կեցցէ սահմանագրութիւնը գուսայուց յետոյ իր ձեռքովն է անցկայտում իր վիզը, զահիճներից միայն մի բան խնդրելով, որ թոյլ տան իր հետ կախուղ եղորոր իր կողքին կախելու: 19-ից մինչև 23-ը կախաղան բարձրացրին 20 հոգու, նախապէս կոշտակելով և գետնին հաւանարեցնելով զբանց աները և ամբողջ ընտանիքները թողնելով բաց երկնքի տակ:

Սամազ խանը, որ առաջին անգամ մերժել էր քաղաք գալ և միայն իր Փարրաշներին էր ուղարկել, որոնք ուսական դրոշակը թեւերին կապած դահճի պաշտօն էին վարում, ամսի 20-ին իր շքանշանով, ուսական գրոշակ պարգած յետո քաղաք և բազմեց նահանգապետական աթոռներ: Այն, ինչ չէր յաջողուել նրան երկար ամիսների ընթացքում, այժմ յաջողեց շորհիւ ուսական ուժի: Սակայն ուսանելը շարունակում են մնայ քաղաքի իսկական տէրերը և Սամազ խանն ու իր Փարրաշները լոկ գործիքներ են նրանց ձեռքում:

Թեհրան, 3 մարտ

Գամզանի կուում նահատակել են չորս մարտիկներ և վերաուրել է մէկը: Նահատակածներն են՝ տաճկաստանցի Մկրտիչը (մի շատ քաջ տղայ) և պարսկաստանցիներ՝ Մուսուր, Մաթէոս և Խանյար: Նոյն կուում վերաուրում են 8 պարսիկ մշահիտ և մեւտ մի տասնակի: Երկրորդ կոււի մէջ հայերից ոչ զոհ և ոչ վերաուր: պարսիկներից մի մշահիտ, իմ բժիշկ օգնականը, որին ուղարկել էի բանակի հետ:

Գամզանի կատաղի կուում վերաուրումը մեր Գիգան է (Գրիգոր Մաղանը), որ այնպէս ասած հրամանատարն էր կառավարական բանակի: Գնդակը կպել է քիթի վերի կողմից և աչքի տակով սպիտակ միջից անցնելով, դուրս է եկել ուղիղ ականջի տակից: Աւերքը շատ վտանգաւոր լինելով, ինքս անձամբ ուղևորեցի Գամզան կոււն արդէն վերջացել էր: մի շարաթ խնամեցի և կարելի է բացարձակ ասել, որ մահից ազատեց: Այժմ Թեհրան է և բաւական լաւ է: Այդ սոսկալի կոււի տակ է 22 ժամ և ամբողջ ժամանակ քաղաքի միջում: Թշնամու գիրքը խիստ անապիկ էր: Գամզանի կոււից մի շարաթ յետոյ, բանակը շարժեց զէպի Շահրուիթ: Ծանապարհին գործակալ կոււի բուււեց Գամզանից փախած և օտար թշնամիների հետ: 12 ժամ կուււուց յետոյ, թշնամին անձնատուր եղաւ: Այժմ բանակը Շահրուիթ է և ես է օրից նորէն պիտի գնամ այնտեղ, խնամելու բազմաթիւ վիրաւորեալներին:

Թաւրիզ, 5 մարտ

Ես տեսել եմ ծանր ու վտանգաւոր օրեր ժողովրդի կեանքի անգահովութեան անտակէտից, բայց այսպիսին չէի անձամբ: Գետաբու Մեկիք Աղբէրեանին ձերբակալումը և

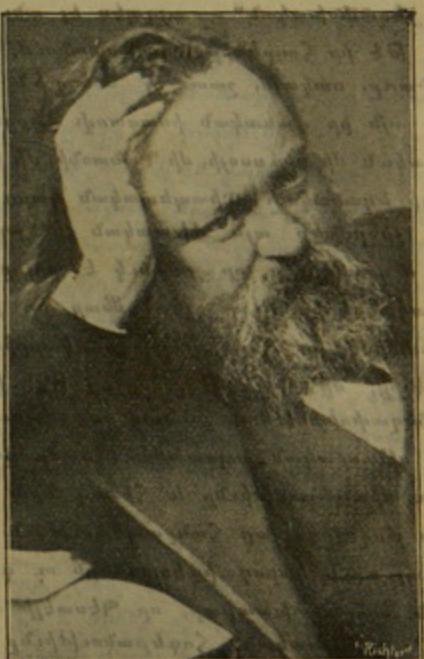
կախաղան հանելը այնպիսի սոսկումն առաջ բերեց, որ նկարագրելը գժւար է: Կարծես մարդիկ խելագարել էին: Ծնողը որդու առջև փակում էր դուռը, վտանգւածները քար շունէին գլուխ դնելու: Այս գրութիւնը առաջ բերելուն զխաւորապէս և մեծապէս նպաստեց ուսական հիւպատոսարանում պատրաստած պրոֆօկախիօնը... Արոշած էին հայկական ջարդ սարքել, դա կասկածից դուրս է... Բաժանին անցաւ... առ այժմ:

Սակայն, ո՞վ գիտէ, թէ ի՞նչ է կատարում վարագոյրի ետև, ո՞վ գիտէ, թէ ինչեր են նիւթում այդ փառքիկ ուսուպաշտանների ուղեղները: Պարսկաստանի վերջին զէպերը բոլորն էլ ուսական հիւպատոսարանի սարքած գործերն են: Նրանք շարունակ «միջադէպեր» են հնարում՝ թոյլ շատու, որ ուսու գորքը բաշի Պարսկաստանից:

Ա Լ Է Բ Ս Ա Ն Դ Ի Բ Հ Ե Ր Ց Ե Ն

(ՆՆՆԻՅԱՆ 100 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ)

Նիցցայի շքեղ հանգստարանում, Chateau-ի տիրական և գեղանկար բարձունքների վրայ, Գամբետայի գերեզմանից ոչ հեռու, մի համեստ, բրօնզէ արձան է

Հ ե ր ց Ե Ն

կանգնած — մի կարճահասակ ծերունի, ուսական դիմագծերով, որ ձեռքերը կրծքին ծալած, տխուր, վշտաւանջ աչքերը գետնին է յառել և խորատուզել ծով մտքերի մէջ... Ասես այդ չքնաղ երկնքի տակ համաշխարհային վիշտն է մարմնացնում ու որոճում: ասես այդ մշածթմող դրախտի մէջ գեռ ողբում է իր սգաւոր հայրենիքի ողբը, դեռ տանջում է նրա ազատութեան հսկայ և անմեկնելի առեղծւածով...

Առեղծւած — արգարեւ: 100 տարի է անցել շքեղ ծննդեան օրից, 60 տարի է անցել նրա քա-

բողջական գործունէութեան առաջին օրերից—և այսօր տակաւին նրա խօսքը պահպանում է իր տխուր այժմեութիւնը. նրա ազատաշունչ քարոզը պահպանում է իր եղբերական թարմութիւնը, նրա բազմաթիւ յօդուածները, նրա սրտայոյզ կոչ ու յորդորները գեռ ունին, տարաբախտաբար, իրենց գոյութեան իրաւունքը.. Այսօր գեռ հարկ է զանգահարել մեծ արքայականի մարծրագողանջ «Վոչոօօլը», զանգահարել գեռ երկար, անդուր, յարատեւ, որովհետեւ սլավոնական վիթխարի Համբը գեռ քնած է լեթարգիական մրափով, որովհետեւ 60 տարւայ ազատագրական քարոզը գեռ չի խռովել նրա մահաշունչ, ստրկական անգործութիւնը և բռնութեան խարազանը գեռ գործում է նրա անզգայ, համբերատար մէջքի վրայ՝ այն ժամանակ, երբ ամբողջ մարդկութիւնը, անգամ ասիական Ճահիճ-աշխարհը, համակել է սահմանադրական ու հանրապետական վերիվարումներին, յեղափոխութիւնների տենդով..

«Այժմ ուղեկցեմ Ձեզ դէպի մեծ ռուս յեղափոխականը» — շնչում է ինձ ֆրանսիացի գերեզմանապահը, Գամբետտայի շիրմի առջև ինձ հետ երկար սպասելուց յետոյ

«Մեծ յեղափոխական» — այդպէս էլ անւանում են Հերցենին, թէ իր հայրենիք-Ռուսաստանում, թէ Եւրոպայում. Բառը, սակայն, շատ էլ տեղին չէ, եթէ ըմբռնենք այն իր դասական իմաստով Հերցեն չ'եղաւ յեղափոխական մի Ռուսօտի, մի Գանտսնի, մի Վաձձինի, մի Վոչուտի եղանակով. Գիտապետական կարգերի հանդէպ նա չը բռնեց այն ժխտական և որմատական դիրքն ու ուղղութիւնը, որ յատուկ է բոլոր ճշմարիտ յեղափոխականներին. «Նա յետ մնաց իր խօսքով ու գործով նոյնիսկ իր հայրենակից «դէկամբրիստներին», մի Պէստէլից, մի Ռիլէէվից, որոնք 1825-ին, Ֆրանսիական Յեղափոխութեան շունչով բոցապառւած՝ փորձում էին զինւորական ապստամբութեամբ վայր գործել անիծակուռ միապետութիւնը և հիմնել նրա փլատակների վրայ ժողովրդավար հանրապետութիւն.. Հերցեն և յետագայ ռուս կարող իդէոլոգներն ու գործիչները ապացուցին, տարաբախտաբար, որ Պէստէլի այդ խանդավառ ու «հարմատական» հոգեբանութիւնը մի հազուադէպ, վաղանցուկ և գրեթէ պատահական երևոյթ էր Ռուսաստանի լայնածաւալ յեղափոխական անապատի մէջ. Ատելութիւնը, անհաշտ ու թունոտ ատելութիւնը դէպի միապետն ու միապետական կարգերը և դրա հետ շաղկապած ըմբոստութեան, ապստամբութեան կրակը այն հեռաւոր ու յիշատակելի օրերից ի վեր, երբէք այլ ևս ծայր չաւեց՝ ոչ բանակի ու ժողովրդի մէջ, ոչ էլ գործող, քարոզող մատուրականութեան մէջ. Տին, կլասիկ յեղափոխութեան այդ «հրեղէն հոգեբանութիւնը» պաշարեց միայն անհասներին և ցանցառ ու հազազիւս խմբումներին, — նա դուրս մնաց զանգուածներից..

Այդ մոդեզին ատելութիւնը և այդ հրեղէն խառնւածքը միանգամայն օտար մնաց և Հերցենին, ռուսական մեծագոյն, տաղանդաւոր հրապարակագրին «Նա յեղափոխական» քարոզիչ եղաւ զուտ ռուսական եղանակով. նա հարազատ նմուշն եղաւ այն ինքնատիպ ու տարապայման հոգեբանութեան, այն երազուն և լաւատես իդէալիզմի ու ուտոպիզմի (ցնորականութեան), այն մեղկ, հաշտարար, անդամանելիօրէն կրաւորապաշտ քաղաքականութեան, որ մատնել է գրեթէ միշտ և մատնում է այսօր ևս այդ զարմանալի ժողովուրդը յանձին իր առաջադէմ, «հարմատական» գործիչների, տաղանդաւոր գրողների ու քարոզիչների և հարիւր միլիոնաւոր զանգուածների. Հերցեն հանդէս եկաւ խորապէս համակած այդ ցնորական գաղափարայնութեամբ, այդ լաւատես և կրաւորապաշտ իդէալիզմով ու ուտոպիզմով. «Նա ըմբռնեց «յեղափոխութիւնը» լոկ խաղաղ վերանորոգման, բարոյական ներգործութեան, լոկ խօսքի ու յորդորի ճանապարհով.. «Ի վերուստ» թափուելիք մանանայի, բռնապետական «վեհանձն պարգևի» կերպարանքով. Եւ նա ուղղեց իր տենդոտ յորդորները.. Ռուսաստանի միապետն երին «Նա ուղղեց նոյն յորդորները անգամ ազնւական ու թեան — այն բստմեղի, ժողովրդակուլ դասակարգին, որ եղել է միշտ բռնապետութեան ամենաամուր պատւանդանը և որի նմանը դժուար է գտնել համաշխարհային պատմութեան մէջ. Վոչերով ու յորդորներով, խօսքով ու խրատով Հերցեն ուզում էր համոզել բռնապետական կարգերի այդ տիպար-ներկայացուցիչներին որ յօժարակամ թողնեն իրենց հարստահարութեան ու կեղեքման խարազանը, երջանկացնեն ժողովուրդը, ազատեն բազմամիլիոն գիւղացիութիւնը ճորտութեան պատուհասից և այլն:

Եւ երբ Ղրիմի աղէտաբեր պատերազմից յետոյ ճորտութեան անօթալի սխտեմը վերացաւ կայսերական մի հրովարտակով (1861 թ.), իբրև մի հաստատութիւն, որ հիմնական պատճառներից մէկն էր կրած պարտութեան և որի գոյութիւնը մշտնջենաւոր արգելք էր երկրի արդիւնաբերութեան լզարգացման, տնտեսական, դրամական բարգաւաճման և զինւորական վերակազմութեան համար,— գանւեցին միամիտ մարդիկ, որ վերագրեցին այդ խոշոր աէֆօրմը Հերցենի քարոզներին, թագաւորի վրայ ունեցած նրա խօսքի ազդեցութեան: Եւ լեւ Տօլստոյ — որ դարձեալ մի նմուշ է նոյն ռուսական ինքնատիպ «յեղափոխականութեան» — հիացմունքով ու արտասանքով էր յիշում Հերցենին. «Ափսոս, ասում էր, որ երկար չ'ապրեց. եթէ ապրէր, Ռուսաստանի զարգացման ընթացքը այլ ուղղութիւն կը ստանար»...

Եւ ոյսօր Հերցենի ծննդեան 100-ամեակին, կաղէտ Բօդիչեւի, իր բազմաթիւ համախոհների հետ կրկնում է Տօլստոյի այդ խօսքը, ինքն ևս հաւատարմով, որ եթէ

Հերցեն քիչ աւելի ապրէր, Ռուսաստանը այլ ընթացք կը բռնէր, այլ կերպարանք կունենար ներկայումս... Այսինքն չէր առաջ գայ «Նարոդնայա Վոլիա»-ի և յաջորդների բռնի յեղափոխութեան քարոզը, չէին յայտնւի քաղաքական հրապարակի վրայ ուժարածակ ժելեաբաշներն ու Սագոնովները, չէին լինի անգամ այն թոյլ ու դժգոյն զանգւածային բռնկումները, «պատմական այն հազարէպ թուիչքները, որոնք «միայն գրգռում են իշխողներին և ամբաստանում հալածանքի ուժովը... Աէր լինի այդ բուրբը... որովհետև Հերցեն սոսկ իր գրչով ու խօսքով կը կարողանար ազդել բանաստեղծութեան վրայ, կը կարողանար պատրաստել ուսական ընդհանրութիւնը խաղաղ վերիվայրուժի ու նւաճումների համար...

Ահա գարձեալ մի պերճախօս ապացոյց նոյն ցեղային, բացասական, անդարմանելի հոգեբանութեան... Եւ գուցէ սխալ չէր լինի բացականելը «քերեցէ՛ք ուստապականին, ամենակարմիր յեղափոխականին — և դուք կը գտնէք իւրաբանչիւրի մէջ մի խոշոր դօղ տ ո լ Ս տ ո յ ա կ ա ն ու թ իւ ն»։ Այդ գժբախտ գիծը կարմիր ժապաւէնով անցնում է ամբողջ ուստ յեղափոխութեան պատմութեան միջից։

Այդ բնորոշ, ցեղային սոլստօյականութեան մի այլ գիծն է — համբերողութիւնը դէպի ժողովրդի թշնամիները, «Դրօշակ»ի նախորդ տարւայ էջերում պատմել ենք արդէն մի քանի դրւագներ Ռուսաստանի վերջին շարժումներից, երբ տագնապի ամենավճռական վարկեաններին ուստ յեղափոխականները, սօցիալիստները իրենց կողմն ունենալով ժամանակաւոր յաղթանակը, մի անըմունքի «վեհանձնութեամբ» խնայել են ծուղակն ընկած թշնամուն և դրա շնորհիւ քիչ յետոյ վիժեցրել յեղափոխութեան աջողութիւնը... մի հանգամանք, որ այսօր դառնացած սրտով խստովանում են նոյնիսկ իրենք ուստ սօցիալիստները։

Համբերութեան ու «վեհանձնութեան» գիծը նոյնպէս մասամբ գալիս է Հերցենից, Աեհանձնութիւն թշնամու հանդէպ, անգամ արիւնուուշտ, երգեալ թըշնամու... Հերցեն չէր համակրում Քրանսիական Յեղափոխութեան հերոսներին, տերրօրիստներին, որոնք չէին կամեցել բարոյապէս ազդել «համոզել» բռնաւորներին։ Բռնի յեղաշրջումներ չէր սիրում Հերցեն, Նա յորդորում էր և իր լեհ բարեկամներին, յեղափոխականներին — 1863 թւականի նախօրեակին — չդիմել ապստամբութեան, Նա գերադասում էր դիմումներ անել ցարին ու ազնւականութեան։ 1855 թ. մարտ 10-ին Նա գրում է զգացած, սրտաուուշ նամակ Ալէքսանդր I-ին, ուր նւաստօրէն մատնացոյց է լինում գիւղացիների ապստաման անհրաժեշտութեան վրայ և յայտարարում է, որ եթէ ցարը յանձն առնէ իրագործելու այդ ուէֆօրմը և դրա համար ցանկանայ, որ Հերցենը լուէ ժամանակաւորապէս, գաղաբեցնէ իր ազատագրական

քարոզչութիւնը, — Նա պատրաստ է համակերպել և լուել *): Նամակն, ի հարկէ, պատասխանի չ'արժանացաւ։

Մի ուրիշ գիծ ևս գտնում ենք ուսական շարժման ուսովիրայի մէջ, մի գիծ, որ գարձեալ այդ շարժման հարազատ սեփականութիւնն է, նրա ուրոյն, բացասական յատկանիշը։

Պա ք ա ղ ա ք ա կ ա ն ա ն տ ա ր բ ւ ր ու թ իւ ն է, աւելի ճիշտ՝ անտարբերութիւնը՝ պետական կազմի ձևերի նկատմամբ (apolitisme) — մի հանգամանք, որ այսօր ցոլում է նաև ուսական խոշոր ու գործօն յեղափոխական կուսակցութիւնների դաւանանքի և մանաւանդ տակտիկի մէջ։

Ատարեալ անտարբերութիւն Հերցենի մէջ՝ դէպի կուսովարական սիստեմները... Հանրապետութիւնը նրա աչքում աւելի հրապուրիչ չէ, քան միապետութիւնը։ Քրանսիայի նւաճած հանրապետական իրաւակարգը նրա կարծիքով բարձր չէ նախնի Փէօդալ-միապետականից և նոյնիսկ շեշտում է, որ այդ հանրապետութիւնը նւաճելու համար չ'արժէր իսկ թափել ոչ միայն արիւն, այլ նոյնիսկ մեղան։

Որովհետև... դա դրօշակի յանրապետութիւն է, և Հերցեն մի գերագոյն արհամարհանք էր տածում դէպի արեւմտեան այդ բուրժուական կեանքի «մեղանութիւնը», գոեհկութիւնը, և Նա խանդավառւած իր հայրենի ժողովրդի բազմահոգեկան «առաքինութիւններով», կրազում էր, թէ այդ ժողովուրդը իր բնածին կոմունիստական սովորութիւններով ու բարքերով, իր «միր»ի, դարտելի, համայնական կազմակերպութիւնների սիստեմով կոչւած է մի օր «ուսուցանելու», առաջնորդելու մեղանական, բուրժուական և արոյային Պա ուստ «Նարոդնիկներին», ժողովրդասէրների ծանօթ հաւատամքն է, որ քանի գնում խորտակւում է իրականութեան արհամարհոտ և աքորող հարւածների տակ։

Հերցեն սիրեցեալ նահապետն է այդ շնաշխարհիկ նարոդնիկների, որոնք ահագին դպրոց ստեղծեցին Ռուսաստանի մէջ և որոնք մշակած են նոյն հերցենեան ապաքաղաքական (ապօլիտիկ) հրահանգներով, նոյն դժբախտ քաղաքական անտարբերութեամբ, որի շնորհիւ այսօր տակաւին զուրկ ենք մնում հսկայածաւալ Ռուսաստանի մէջ սահմանադրական իրաւակարգի ամենատարրական երաշխիքներից...

Միջին ուստ յեղափոխականը, սօցիալիստը, սօցիալ-դեմօկրատը արիւն ու մարմին է դարձրել իր մէջ այդ աղէտաբեր արամազրութիւնը և այդ յաւակնոտ արհամարհանքը դէպի արեւմտեան սահմանադրութիւնները, դէպի արեւմտեան բուրժուականութիւնն ու «մեղանութիւնը»... և այդ այն ժամանակ՝ երբ սեփական

* Բառացի թարգմանում ենք «Բէէ»-ից, № 83։

Հայրենիքը իր բազմամիլիոն ժողովրդով լողում է աշխարհի ամենախեղդուկ ճահճի մէջ, անկարող լինելով մի առնական ժեստ անելու և դուրս նետելու դէպի ազատ ու թարմ մթնոլորտ. այդ այն ժամանակ՝ երբ ժողովրդի ազատութեան համար գործելու կոչւած սօցիալիստ կուսակցութիւնները բռնել են ամենամօթալի իրարամբաստանութեան տենդով, երբ անգամ Սիբիրի 400 բանտարկան դիակներին հանգէպ նրանք շարունակում են սնուցանել իրենց ներքին երկպառակութիւնը, շարունակում են դրա հետ միասին իդէօլօգիական ամուլ ճոռոմաբանութիւնները՝ մի քայքայած, աւեր ու փլատակ եղած բանակի մէջ: Իւ ի՞նչ զարմանք՝ որ մի Վիլնիւս վրդովմունքի գազաթնակէտին բացականչում է պրուսական լանսագում. «Ռուսաստանը Եւրոպայի ամենաբարբոս երկիրն է»: Ի՞նչ զարմանք՝ որ մի ուրիշը նոյն ցասումով համակւած, յայտարարում է, թէ «Ռուսաստանը Եւրոպայի մէջ է՝ միմիայն իր աշխարհագրական դիրքով... Չափազանցութիւն կայ, անշուշտ, այդ ցասկոտ յայտարարութիւնների մէջ, բայց կայ և որոշ ճշմարտութիւն, որ դժբախտաբար շատ քիչ է ազգում Ռուսաստանի բախտը որոշող կուսակցութիւնների մտայնութեան ու գործելակերպի վրայ...

Այո, անցեալ դարու 50-ական թւականներին արդէն ծայր էին տալիս նորաբողոք ազատագրական շարժման մէջ մեր յիշատակած այդ մի շարք ձախորդ, բացասական գծերը — բաղբառական անտարբերութիւն, ուսուպիզմ, կրաւորականութիւն, բուն յեղափոխական քարոզի բացակայութիւն, «բուրժուական կարգերի» ու «մեջլանութեան» արհամարհում և սեփական ուժերի անտեղի չափազանցում — որ տակաւին այսօր ևս գերակշռող են ռուսական կուսակցութիւնների մէջ: Սակայն Հերցեն լոկ այդ ձախորդ գծերով չէ, որ ներկայանում է բննադատող աչքերի առջև: Կա իրաւամբ մեծարւում ու փառաբանւում է իր երախտագէտ յետնորդների կողմից, իբրև ռուսական ազատ խօսքի հիմնադիրը և իբրև ռուսական բողոքի ամենամեծ, ամենահուժեղ շեփորող-հրապարակագիրը: Կա վճռորեն գրիչ ունի, սուր, կծու, ծաղրող և խարանդ: Իր մասնաւոր կեանքը դեռ շատ վաղ մշակել էր իր մէջ բողոքողի ու խարանդի այդ գծերը: Գեռ մատաղ հասակի մէջ իջաւ նրա վրայ բնապետութեան հարածը, նա արքունեց դէպի Սիբիրի սահմանները: Վերադարձին արդէն գիտակից ըմբոստ է, նրան սկսում է խեղդել հայրենի իրականութիւնը և նա նետում է ինքզինքը Եւրոպա: Գալիս է Պարիզ 40-ական թւականներին, ծանօթանում է Պրուդոնի ու այլ հռչակաւոր յեղափոխականների հետ, նետում է խանդավառութեամբ պարիզեան փոթորիտ կեանքի ալիքները, աշխատակ-

ցում է սօցիալիստական թերթերին: Թունիսեան ջարդերից և միապետութեան նոր յաղթանակից յետոյ *), Հերցեն դուրս է բշոււմ Պարիզից, դառն հիասթափութեան մէջ, փշուած յոյսերով, գնում է դէպի մի աւելի ազատ կայան, դէպի Լօնդօն: Այնտեղ հիմնում է տպարան և լոյս է ընծայում 1857-ից — Օգարեօվի, աւելի ուշ, Բակունինի աշխատակցութեամբ — իր հռչակաւոր «Կօլօլօը» (Չանգ): Ծանօթանում է այդտեղ, Լօնդօնում, աշխարհահռչակ յեղափոխական արքունիների հետ, — Մաձձինիի, Գարիբալդիի, Կոչուտի և ուրիշների:

Ահագին ազմուկ յարուցեց Ռուսաստանում ազատ խօսքի այդ առաջին ազդարարը, «հագին զարկ տւեց նա — Հերցենի թւաւոր ու կրակոտ գրչի շնորհիւ — մտքերի սթափման գործին, մի յայտնի իրարանցում ձգելով նոյնիսկ կառավարական շրջանների մէջ: «Չանգ»-ի հրատարակութեան 1857 — 1862 ժամանակամիջոցը պատմական, անմոռանալի մի շրջան է ռուս ազատութեան տարեգրութեան մէջ մեծ արքունիներ, սօցիալիստ Հերցեն, նոր խօսք էր հնչեցնում իր ստրկացած հայրենակիցների ականջներին, — ազատութեան ու վերանորոգութեան խօսքը: Կա գնում էր դէպի Ռուսաստանի բոլոր անկիւնները, հազարաւոր արձագանքներով շրջան էր անում կրթւած, լուսամիտ հասարակութեան մէջ, գործում էր իր ազդեցութիւնը նաև իշխող տարրերի վրայ, յարուցանում էր երկիւղ ու պատկառանք...

Այդտեղ է Հերցենի մեծ, պատմական նշանակութիւնը, իբրև ազատութեան մեծատաղանգ առաքելի ու հրապարակախօսի:

Հերցեն, սակայն, չգոհացաւ լոկ լրագրային հրապարակախօսութեամբ: Օժտւած խոշոր ընդունակութիւններով, տէր «հագին զարգացման, էրուդիցիայի, ծանօթ համաշխարհային գիտական-փիլիսոփայական գրականութեան» նա շօշափում էր իր բազմաթիւ գրւածքների մէջ նաև ընդհանուր, վերացական բնոյթ ունեցող, հասարակագիտական խնդիրներ և այդտեղ, այդ ընդհանուր մարզանքների աշխարհում նա արծարծում էր ռուսական սուբկտիվիզմի ծանօթ թեզիսները: Կարելի է ասել, հիմք էր դնում հռչակաւոր սուբկտիվ գայրոցին, որի հիմնական խորհուրդն ու նպատակն է՝ կռիւ յանուն «անհատականութեան», կռիւ յանուն մարդ-անհատի լիակատար ազատութեան՝ ընդդէմ այն բոլոր խոշընդոտների ու կապաւնների, որ դնում են պետութիւնը, հասարակութիւնը, և սխալ, մոլոր, ծայրայեղորէն օբեկտիվիստ վարդապետութիւնները, որոնք առանձնապէս բարգաւաճում էին այն ժամանակ և որոնք հակած էին զոհարելու անհատին յօգուտ ու յանուն հաւաքականութեան, հասարակութեան, պետութեան...

*) 1848-ին նւաճւած Փրանսիական երկրորդ հանրապետութիւնը 1851-ին «պետական հարածով» փոխարինւեց Կապոլէտն I-ի միապետութեամբ:

Անհատի և հասարակութեան փոխ-յարաբերութիւնը, իբրև մէկը և թերևս դժուարագոյնը ժամանակակից ընկերարանութեան՝ ամբողջ կեանքի ընթացքում զբաղեցրին սօցիալիստ Հերցենին — սօցիալիստ՝ ոչ իր դոքտրինով, վարդապետութեամբ, այլ միայն կծու, անողոր իր բնադատութեամբ, ուղղած ընդդէմ բուրժուազական կարգերի: Անհատի երջանկութիւնը պէտք է լինի առանցքը և վերջնական նպատակը հասարակական էւօլյուցիայի. անհատը — այդ կոնկրետ, շօշափելի էութիւնը՝ իր այլազան պահանջներով ու տենջանքներով պէտք է ստանայ, պէտք է նւաճէ հնարաւորութիւն՝ լիակատար ու բազմակողմանի կերպով զարգացնելու իր մտաւոր, հոգեկան, ֆիզիկական կարողութիւնները . . . Ահա այն մեծ թեզիսը, որ յետագայում աւելի հանգամանօրէն պիտի արծարծեն Լավրով, Եիխայլովսկի և ուսական սուրճեկտիվիզմի այլ ակունակոր ներկայացուցիչներ: Դա Շարինեան կոպիտ անհատապաշտութիւնը չէր, դա անհատի սանձարձակ, էգօրստական պաշտամունքը չէր, որ մտածում է սոսկ եւի հաճոյամոլ տխրութեանի և անզուսպ վայելքների մասին, արհամարհելով ամեն իդէալ և ամեն մի հեղինակութիւն, ոտնահարելով ուրիշ մարդկանց նոյնքան սուրբ իրաւունքները, ծաղրելով ու նշաւակելով «հասարակութիւն», «քարոյականութիւն», «գաղափար», «պարտականութիւն» և այլ նման «հիւռքերը» . . .

Ընդհակառակը, Հերցեն, Լավրով, Եիխայլովսկի, Չերնով, ամբողջ ուսական սուրճեկտիվիստ դպրոցը չափազանց բարձր է դնում ի դէպ Լ Ն Ե Բ Ը և նրանց հետ կապած պարտաւորութիւնները, բարոզում է անդադար զրկանք ու զոհողութիւն, բարոզում է գրեթէ միջնադարեան նահատակութիւն յանուն իդէալի, ժողովրդի, հասարակութեան . . . Դա չի զատում անհատը հասարակութիւնից, չի տեսնում անտիթեզ, թշնամութիւն, հակօրինութիւն այդ երկու կատէգօրիանների միջև, չի հակադրում էգօրիզմը ալտրուիզմին, եւր հաւաքականութեան, այլ միացնում, ձուլում է նրանց կեանքի միևնոյն ամբողջական յորձանքի մէջ, իբրև այդ կեանքի երկու տարբեր, հարազատ և հիմնական տարրերը — փոխադարձաբար լրացնող — երկուսն էլ հաւասարապէս ծանրակշիռ և անհրաժեշտ . . . եթէ, հարկաւ, ըմբռնենք էգօրիզմը իր ազնւագոյն իմաստով, իբրև շեշտումն մարդկային անհատականութեան իրաւունքների ու պահանջների և ոչ իբրև ջատագովումն հակաընկերային, անասնական կրքերի ու թռիչքների:

Ի՞նչ հարուստ, շքեղ անհատականութիւն, մի սուր ու մարակող գրիչ, մի խորապէս ինքնատիպ ոճ, որ թերևս մեծագոյնն է հեղինակի բնատուր օժիտներից, որ առատօրէն փռում է ձեր առջև գեղարեեստագէտ-հրապարակագրի այնքան փայլուն և հրապուրիչ էջեր, տարա-

ծելով ամենուրեք խանդավառումն ու ելէքտրացում. վերջապէս, մի ազնիւ, հայրենաշունչ մարտնչող, որ թէպէտ և չ'ըմբռնեց սկզբից շիտակ ու բաղձալի ճանապարհը, թէպէտ և չ'ձգտեց մարզել իր հայրենի երիտասարդութիւնը բուն, դասական յեղափոխութեան միակ փրկարար հնոցի մէջ, այնուամենայնիւ մեծ, ահագին, արգասաւոր գործ կատարեց այն մուսլ ժամանակներում — իսկ մեծ մարդկանց պէտք է դառնել իրենց ապրած ժամանակի տեսակէտից — առաջ բերեց մի շարժում մտքերի ու հոգիների մէջ, որ գնաց այնուհետև յարածուն կոհակներով, մերթ ընդ մերթ դաւաճանեց իր սկզբնական խաղաղասէր պատգամներին, մերթ ընդ մերթ որոտաց ու մրի, ուժանակի սասանեցուցիչ բոմբիւններով, յղացաւ դժոխային և խօշական դաւադրութիւններ, շանթահարեց, գետին փռեց արբանբեր ու միխտարներ, սարսափեցրեց աշխարհը մի շնչին փոքրամասնութեան հերոսական թռիչքներով, իդէալիզմի ու անձնուրացութեան շնաշխարհիկ պոռթկումներով, ճարակեց և ճարակեց անհաւասար բաղխումների մէջ, թուլացաւ, ուժասպառեց և ամբողջ տասնեակ տարիներով չբացաւ հրապարակից, ապա վերստին բեմ նետեց մի աղէտաւոր պատերազմից նպաստաւորած, նւաճեց ազատութեան մի բանի փշրանք և նորէն խորտակեց ու խորատուլեց ժամանակաւոր մոռացութեան ալիքների տակ, ուսկից նորէն դուրս կը լողայ վաղ թէ ուշ, ցաւոտ կեանքի հրամայական պահանջների հանդէպ, աւելի կուռ, ներդաշնակ, կազմակերպած, աւելի հզօր և յաղթական:

Մ. Վ.

Ք Ս Ղ Ս Ք Ս Կ Ս Ն

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԸ
ԵՒ
ԹԻԻՐՔԻՈՅ ԺԱԿԱՏԱԳԻՐԸ
(Վերջ)

V

(ԱՆԻՐԱԿԱՐՁՈՒՄՆԵՐԸ ԵՐԿՐԻ ԸՆԴԱՆՈՒՐ ԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ)

“Had it been possible to continue the Bagdad Railway to Adana sooner, that populous town would most likely not become the scene of horrible massacres and would not now lie in ruins.”

A. v. Gwinner
(The Nineteenth Century, June 1909).

«Եթէ հնար լինէր աւելի վաղ շարունակել Բաղդադի երկաթուղին դէպի Ադանա, այդ բազմամարդ բաղաբը չէր դառնայ սարսափելի ջարդերի թատրոն և այսօր ընկած չէր լինի աւերակների մէջ» . . .

ազգաբնակչության անմիջական բարգաւաճումին: Եւ այդ սպասարեւթիւնը եւս առաւել ուժեղանում է, երբ —ինչպէս այդ տեսնում ենք Բարձրագի դժի վրայ — օրինակը առիտ են իրենք տեղափոխել իսկ, որոնք գեա երէկ գտնուում էին կիսաբարբարոս վիճակի մէջ, իսկ այսօր հանդիսանում են, որպէս համապատասխան տարրեր կարգի եւ խղճամիտ աշխատանքի: Այդ երկիրներում՝ երկաթուղային կայարանները ճշմարիտ վազդիւններ են, որ շահագրգռում են ոչ միայն եւրոպացիներին, այլ և — էական էլ այդ է — տեղացիներին: Քաղաքակրթիչ հասանքը անուղղակի է, դանդաղ, հազիւ նշմարելի, բայց նա բռնում է շարժքը արմատից, Հարկ է ապացուցանել այդ ազգաբնակչության, որ նրա գծաբախումները ներքէրկաթուղային են անկարգ, քառասյին աշխատանքի սովորութիւններից և որ իր վիճակի բարելաւման միակ միջոցը՝ իր կարողութիւնների խելացի շահագործման մէջ է...

Գերմանական երկաթագիծը յարութիւն կը տայ փոքր Ասիային, ասում է միւս Ֆրանսիացի հետազոտողը — Դէլէզի:

Հայաստանը, Ասորեստանը, Բաբելոնը դուրս կը գան շուտով իրենց երկարատե քնից... Որպէս զի արեւմտաբնակ զարգացող քաղաքներն ու կարաւանները թափանցում են, որպէս զի թափառական արտար այլ ևս հրացանի չբռնէ լատտափայտերը, որոնք իջեցնում են ապրանքները Տիգրիսի և Եփրատի ջրերով, որպէս զի թէ բերդը և թէ արտար ազատ թողնեն սպարէզը մշակոյթի և առևտրի համար, բաւական է, որ երկաթուղին բերէ այնտեղ կանոնաւոր զօրք, որ նա միացնէ հսկողութեան բերդակները, յետ մղէ թափառականներին, պահէ նրանց մշտապէս անապատի աւազներում կամ լեռնային արտոններում: Եփրատի առաջին սուղոցի վրայ՝ գաշտերը պիտի ծածկին հունձքով և բազարը պիտի լցնէ առևտուրի ժխորով:

Որովհետև այդ երկիրները արգաւանդ են: Ամբողջ տարածութիւնը Հալեպից մինչև Վոսուլ եղել է գերագոյնցապէս բամբակի երկիր: Վոսուլից է, որ երբեմն ստանում էինք մարմաշրի Հայերը դործում են Արֆայում (գերմանացի դործարանատերերի ղեկավարութեամբ) այդ որանչելի արևելյան գորգերը, որ գեղեցկացնում են մեր ցուցահանդէսները *):

Յայտնի է այդ գծաբախ քաղաքի արևմտ անցեալը: 1500 հայերի ճարակուժը հայոց վառւած եկեղեցու հրդեհի ու ծխի մէջ: Հազարաւոր որբերին մեծ մասամբ ապաստանեցին գերմանացիք, սկսեց օգնութեան մի ընդարձակ գործ, որի հոգին էր եօժաննէս Լեպցիուս: Լէնց որ խաղաղութիւնը վերահաստատուեց, այդ հարիւրաւոր այրիների ու որբերի գանգաւոր գերմանական արհեստանոցներում համախմբուած, դարձաւ շուտով խթանը Արևելեան ճարտարեւեստի մի կարևոր ձիւղի, գորգ ա յին արգիւն ա գործ ու թե ա ն, որին դեռ վերապահուած է մեծ ապագայ, շնորհիւ նորակառոյց երկաթուղու:

Տնտեսական կեանքը ամբողջ երկրում հսկայական թռիչք կ'առնէ: Հայ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը դուրս է մնում այդ մեծ զարկերակի սահմաններից, այնուամենայնիւ, նա ևս կը կրէ ան-

*) Թէ ինչ կարող է դառնալ այդ երկիրը՝ վկայում է Թուրքեստանի օրինակը: Վերջինը ոչինչ չէր արտահանում: Ռուսները շինեցին անգրկիստական երկաթուղին և այսօր ստանում են այդ երկրից 180 միլիոնի բամբակ:

Fr. Delaisi, L'axe de la Politique Européenne, La Revue, 1 Nov. 1907.

խուսափելի կերպով ընդհանուր յեղաշրջման անդրադարձութիւնը: Կենտրոնական գիծը հետզհետէ կ'արձակէ իր ձիւղերը այլ և այլ ուղղութիւններով, կը կապէ լքուած, կղզիացած կենտրոնները: Առևտրի և արդիւնաբերութեան զարգացման հետ՝ կը սկսին ազգաբնակչական շարժումներ, աւելի աշխուժ ու ձեռնարկուտարրերը կը տեղափոխին կամաց-կամաց, կը կենտրոնանան խոշոր, եռուն գործառնութիւնների շուրջը և հայ տարրը, որ յայտնի է Արևելքում իր ձեռնարկուողով, իր գործնական ուժեղ բնագոյով, որ գրեթէ միակ կուլտուրակիր (Kulturträger) տարրն է իր վայրենի, խայտարեղէտ միջավայրում, մարտող արևմտեան քաղաքակրթութեան արգասիքների, օտար լեզուների ու սովորութիւնների — հայ տարրը, անտարակոյս, մեծապէս կը նպաստաւորւի անտեսական գալոց հսկայ վերիվայրումով: Նա կարող էր երկիւղ ունենալ գերման տարրի մրցակցութիւնից, բայց առ այժմ — և երկար ժամանակ — գերմանական գաղթականութիւնը չպիտի հաստատուի փոքր Ասիոյ մէջ: Բերլինը Բ. Դրան պահանջումով, հրաժարել է այգօրինակ ծրագրերներից:

Տարրոսի լանջերից մինչև ծովի եզերքները — ասում է Բերար — երկաթուղին մի քանի օր շարունակ պիտի ճեղքէ բամբակի գրեթէ անընդհատ մի դաշտ... Իւ ձեռագործը շատ ձուռ է, հմուտ, տոկուն, համբերատար ձեռագործ, որ պէտք ունի միայն ապահովութեան, որպէս զի նորէն մարքէ, մշակէ հայկական թագաւորութեան այդ հինաւուրց հողերը, ուր Տիգրան Մեծը կառուցել էր իր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը...

Վիլիկեան — երկրագնդի ամենարգաւանդ վայրերից մինը — լիառատ կը վայելէ երկաթուղու բարիքները: անտեսութիւնը կը զարգանայ, կը բարգաւաճի: Կօնիայից՝ գիծը պիտի ուղղւի դէպի Ադանայի դաշտը, ուր լեռնային հեղեղները ստեղծել են ամենաբերրի հողերի լայնածաւալ մի դաշտավայր, մի երկրորդ եգիպտոս, ուր ցորենը և բամբակը գտնում են մի սքանչելի գետին:

Երբ կը փորւին Տարրոսի տունները, կը ձգւին կամուրջները և կը յաղթւին հարիւրաւոր այլ արգելքներ, երբ Տարրոսից գահափոխելով շոգեկառքը կը սլանայ դէպի Ադանա՝ այնտեղ նա կը միանայ Մերսինի երկաթուղուն, որ նոյնպէս այսօր գերմանացոց ձեռքումն է. այն ժամանակ լեռնադաշտից ցորենը, բուրգը, մետաղները առատութեամբ և գիւրութեամբ կը հեղհեղեն դէպի Մերսին, դէպի ծով, և այնտեղից կը բարձրանան, հակառակ ուղղութեամբ, դէպի վեր՝ Եւրոպայից նուերով բերւած ապրանքները:

Թիւրքիոյ հանրային աշխատանքների միւնիստրութիւնը 1909-ին հրատարակած իր մի յիշատակագրի մէջ հետևեալն էր ասում Վիլիկիոյ մասին *).

Ադանայի և Մերսինի դաշտավայրը մինչև Սիս՝ ունի

*) Քաղում ենք դօքտոր Ռօբբախի գրածքից՝ „Die Baghdadbahn“.

առատակերպական բեղմնավորութիւն: Նա յարմար է ամենայն-
 լազան մշակութիւնների համար և մանաւանդ հացահատիկների
 ու բամբակի համար: Այդ վերջինը կարևորագոյնն է: Երեք
 նշանակար դեղեր ուտուում են այդ դաշտը: Թարսուս-Չայ,
 Սէյուն և Չհան Չոր ամիսների մէջ—սեպտեմբեր, հոկտեմ-
 բեր—այդ դեղերը այնքան ջրառատ են, որ կարող են գո-
 հացնել դաշտի ուսուցման կարիքները: Իսկ գարնան նրանք
 այնքան վարար են, որ հունձքի համար փաստակար սողուած-
 ներ են առաջանում: Հարկ է, ուրեմն, մի կողմից ուսուցումի
 աշխատանքներ կատարել, միւս կողմից՝ ճահճային վարերը
 ցամաքեցնել:

Անգամ իր այժմեան վիճակի մէջ—ստում է Ռօօր-
 բախ—Վիլիկիոյ դաշտը բամբակի արդիւնագործութեան
 կարևորագոյն վայրն է ամբողջ արևմտեան Ասիոյ մէջ:
 Բամբակի հունձքը Վիլիկիոյ մէջ հասնում էր՝

1904/05	45,500	հակ
1907/08	60,400	"
1908/09	76,400	"
1909/10	59,400	"
1910/11	85,000	"

Ընթերցողը տեսնում է 1909/10 թւականի մէջ
 հունձքի խոշոր նւազումը: Պատճառը Ադանայի կոտո-
 րածն էր, ստում է Ռօօրբախ. դաշտի հայ ազգաբնա-
 կութիւնը յօշոտեց, հնձող, աշխատաւոր ձեռքերը պակ-
 սեցին և բամբակի արդիւնագործութիւնը, որ աւելի ևս
 պիտի աճէր, բարձրանար—նւազեց պատկառելի տոկոսով:

Վիլիկիոյ դաշան իջնելուց յետոյ՝ երկաթուղին նորէն
 պիտի մագլցէ լեռն ի վեր, յանգելու համար Եփրա-
 տին: Ահագին աշխատանք կը թափւի և այդտեղ, մե-
 ծանծախքեր կ'արւին խոշոր գործերը հարթելու
 համար: Այդտեղ՝ նոր տեսարան, նոր, աւելի բազմազան
 արդիւնավայր: Երկաթուղու մի ճիւղ կ'երթայ դէպի
 Մարաշ, Փոքր Հայքի բազմամարդ կենտրոնը: Այդ-
 տեղ ևս, ապահովութիւնը հաստատուելով՝ վայրենի
 հրոսակների մշտնջենաւոր սպանալիքն ու երկիւղը փա-
 րատուելով, ազգաբնակութիւնը, մասնաւորապէս հայ
 տարրը, կը նետւի բոլոր թափով անտեսական յեղա-
 շրջման հոսանքի մէջ և կարճ ժամանակամիջոցում կը
 վերակենդանացնէ այդ թշուառ, լքած, թալանւած
 վայրերը:

Մի այլ ճիւղ կ'երթայ դէպի Այնթափ, ուրիշ
 կարևոր մի կենտրոն, ընկած ցորենի, գարիի, եգիպտա-
 ցորենի, խաղողի, պիստակի ու թուզի դաշտերի մէջ:

Մի երրորդ ճիւղ կ'երթայ դէպի Բիրբլիկ, ուր
 դիմում են հայկական կարաւանները՝ Եփրատն անց-
 նելու համար:

Ապա և—Հալէպը: Գերմանական արշաւի մի այլ
 կարևոր նպատակակէտն է այդ ծանօթ շահաստանը, որ
 մի բանի տարի առաջ վերապահւած էր համարում
 ֆրանսիային: Փրանսիացիք ուզում էին Բէյրութ-Գա-
 մակոսեան իրենց գծից մի ճիւղ տանել դէպի Հալէպ,
 ապա և շարունակել մինչև Եփրատ: Բայց Բերլինն էր,

որ սիրաշահեց Լըլիզըի մենաւորին և այդտեղ ևս վաս-
 տակեց առաջնութեան արմաւենին: Այդպիսով Հալէպն
 ևս այսօր գերմանական ազդեցութեան շրջանում է: Եւ
 Թիրքիոյ ամենահարուստ շահաստաններից մէկն է դա:
 Այդտեղ են հանդիպում բոլոր ճամբաները, որոնք իջ-
 նում են հիւսիսում՝ հայկական Ցարոսից, արևելքում՝
 Միջագետքից, հարաւում՝ Սիրիայից և այն ճամբաները,
 որ բարձրանում են Միջերկրականից, տանելով եւրո-
 պական արդիւնագործութեան ապրանքները: Այդտեղ,
 Հալէպ է, որ համախմբում են տասնեակ հազարաւոր
 ուխտաւորները, որ ամեն տարի Պոլսից, Մոսուլից և
 Բաղդադից գալիս են, դիմելու համար դէպի Մեկկա-
 Հալէպը իր 140,000 ազգաբնակչութեամբ գերմանական
 գծի ամենահարուստ շահաստանն է, այդ գծի ամբողջ
 2800 կիլոմետրի տարածութեան վրայ *):

Այդտեղ ևս, այդ եղակի շահաստանում, հայ տարրը
 պիտի լինի անտեսական և կուլտուրական շարժման
 աւանգարդի, առաջապահի մէջ: Նա եղել է այդ պատ-
 ւաւոր դերի մէջ—մինչև օրս էլ: Ինչպէս Մեծ Հայքի
 բարձրագագաթ լեռներում ու խորանդունդ կիրճերի
 մէջ—այդտեղ ևս իր մռայլ պատմութեան ամենահին
 օրերից ի վեր, այդ զարմանալի տարրը սնուցել է շա-
 րունակ փոխադրութեան ու փոխանակութեան երկայ-
 նաձիգ զարկերակները, եղել է միշտ առևտրի ամենա-
 գլխաւոր ազգակը, կարաւանային կեանքի ոգին... ան-
 գամ իր ամենամռայլ, ամենաարհաւրոտ շրջաններում,
 երբ ամեն մի բայլափոխում հանդիպել է բարբարոս և
 գիշատիչ նոսազներին, երբ ամեն մի բայլափոխում այդ
 կենսաբեր, կուլտուրատար կարաւաններին սպանացել է
 յարձակման, թալանի ու կոտորածի վտանգը... 0001

Իջնելով իրենց Ցարոսից — գրում է Ալիսօր Բերար —
 հայերը մշակել են լեռան վերջին զատիկայերը, ինչպէս
 նաև դաշտի ծայրերը. ապա և, առևտուրը կոտորուորելու
 համար, զարդարել են Միջագետքի ճանապարհը օթևան-
 ներով:

Նրանց (հայերի) շնորհիւ է, որ Հալէպը, իբրև Արևմուտքի
 մթերանոց (entrepôt de l'Occident) հաղորդակցում էր
 Մոսուլի հետ, իսկ վերջինը բազարն էր Հնդկաստանի և
 Պարսկաստանի...

Լեռնային ձերպերից անցնելով, հայկական կարաւանները
 մեծ շրջան էին անում Քիլիսի, Այնթափի, Արֆայի, Սե-
 վերիկի, Գիարբեկի, Մարդինի, Ճեզրեի վրայով... Հանգր-
 ւանների, օթևանների մէջ հաստատուած էին հայ բազար-
 ներ, հայ վաճառականները հարստանում էին, ձեռք էին
 բերում շրջակայ այգիներն ու դաշտերը, ուր նրանք տեղա-
 ւորում էին վարձակալների պաշտօնով լեռից կանչւած իրենց
 ազգակիցներին: Ատորածներից առաջ պաշտօնական աշխար-
 հագրութիւնը **՝ հաշուում էր՝ 10,000 հայ Հալէպի շուրջը,
 2800 Քիլիսի, 4000 Այնթափի, 4500 Արֆայի, 3800 Սեվ-
 րեկի, 10,000 Գիարբեկի, 15,000 Մարդինի, 5000 Ճեզ-
 րեի շուրջը: Դա հ ա ո ս ա լ է ն հայ ազգաբնակչու-
 թիւնն էր: Այդ թւերը կրկնապատկուած, թիւերս եռա-
 պատկուած էին հայ երկրագործ աշխատաւորների հոսանքով,
 որ ամեն տարի իջնում էր լեռից մշակութեան կամ հունձքի
 աշխատանքների համար. բացի այդ՝ կսին և բազմաթիւ

* Delaisi, L'Asie de la Politique Européenne.
 ** Sbe Vital Cuinet, Turquie d'Asie.

Հայ տարածական ուղևորները, որոնք անդադար չըջանա-
նում էին բազմաթիվ բազար Պետք է հաշուել մի 100,000
այդ Աղյի՝ի հայ ազգաբնակիչները, որ ապրում էր բուն
Հայաստանի եզրերին: Նրանց բանակը ածելով իրենց հա-
րբասութեան հետ՝ թուում է թէ նրանք կոչւած էին մեծ
գեր խաղալու Ասիայ խաղաղ գորգացման մէջ, քանի որ Մո-
սուլից անդին՝ նրանց յարաբերութիւնները կամ գաղութ-
ները, շարունակելով մինչև Բոսթէյ և Բուխարա, հանդիսա-
նում էին իբրև առաջին սիւները այն քաղաքացիական
թեւան կամ ուրջի (les premières piles du pont
d'amitié), որ եւրոպական քաղաքակրթութիւնը մի օր
պիտի ձգէ թիւրքական, բրդական և բեյզանական վայրե-
նութեան վրայից դեպի առեւտագէտների ու բանաստեղծ-
ների երկիր Պարսկաստանը, կամ աւելի հեռուն՝ դեպի
Հնդկաստանի ու Չինաստանի քաղաքակրթութիւնը:

... Այդպիսով, Աղյի՝ի հայերը հաղորդակցութիւն էին
հաստատել Պորը Լայրի մեծ շուկաների (emporium) և
Թուրքիի, Թեհրանի ու Սպահանի հայկական մեծ բազար-
ների միջև: Պարսկաստանից դէնք՝ անգլիական հովանաւո-
րութեան տակ նրանց կաշառանները գնում էին դեպի Ավ-
զանիստանի անցքերը և խնդուօրի գաշտավայրը, մինչ նրանց
ազգակից բուսահայատակ հայերը փոխանակում էին նրանց
կասպից ծովի նաւահանգիստներում ու խորասանի ծած-
բանների վրայ... Նրանք հասնում էին չինական թուրքես-
տանի դռներին, ուսկից մի Ժամանակ հեղեղել է թուրքա-
կան ու մոնղոլական բարբարոսութիւնը, որ այսօր եւրոպա-
կան քաղաքակրթութիւնը գալիս է բաղնիչու և գտնում է
տասնուհինգ դարերի աւազների տակ Ալեքսանդրեան շր-
ջանի յունաց կոթողներն ու յուշարձանները... Կիպրոսի
ծոցից մինչև Պէլլիի ծոցը աշխատանքը ու բաշարեւտ
մըջիւնների այդ յամբըմաց հոսանքը գնում էր ծակելու,
փորփորելու ամբողջ Ասիան: Այդ ցեղի տոկունութիւնը և
ճիւղն հնարագիտութիւնը, միացած օրինակելի սակաւապե-
տութեան, Ժուժկալութեան հետ՝ ենթադրածէն շատ աւելի
շուտ կը կատարէին այդ տիտանեան գործը (Ասիայի փոր-
փորումը, ներթափանցումը)՝ և այդ նախակարապետների
ետեկց մեր քաղաքակրթութիւնը առաջ կ'ընթանար առանց
բունութիւնների և սպանութիւնների...

Արսիհեան այդ հայերը արդէն իսկ մեքոնցից էին:
Նրանք գնում էին իրենց վատտակի մի մասը դպրոցների
մէջ և բարեպատեհ մի հանդիպումով կաթօլիկ ու բողոքա-
կան միսիոնարները մրցում էին՝ գրաւելու համար հայերին,
մարզելու նրանց՝ եւրոպական գաղափարների սողով... Այդ-
պիսով, Եւրոպայի և Ասիայի մէջտեղ՝ ստեղծուում էր եւրո-
պականացած ասիական ցեղի մի ժողովուրդ
(un peuple d'Asiatiques européanisés), որի գէմս ազ-
գութեան սուտը մասի պահպանում էր վաղեմի կեանքը և
ի գէմս իւրաքանչիւր հասուածի մասուորականութեան՝ իւ-
րացնում էր արևմտեան նորոյթների ճաշակը *):...

**Պարիզեան գիտնականի այդ սրտաուռ էջերից յե-
տոյ՝ այլ ևս հարկ չկայ ծանրանալու հայ տարրի խա-
ղալիք անտեսական և ընդհանուր-քաղաքակրթական
գերի վրայ:**

Առաջ գնանք Բաղդադեան ապագայ երկաթուղու
գծով և գիտենք ճանապարհի հարստութիւններն ու
ազգաբնակութիւնը:

Դիարբեկի շրջանը գեռ շատ հնուց յայտնի է իր
պղնձի հանքերով. և չնայած մշակութեան նահապե-
տական ձևերին ու հաղորդակցութեան ճամբաների բա-
ցակալութեան՝ այդ հանքերից մեծաքանակ պղինձ է
գալիս դեպի Ալեքսանդրեթ և Սամսուն: Ահա թէ ինչ է

*) Victor Bérard, „Vers Bagdad“, Revue de Paris, 1 յուլիս 1907 թ.:

գրում այդ հանքերի մասին Ա. Ի. ա. լ. Կ. ի. ն. է իր համ-
բաւաւոր գրեւածքի մէջ *):

Արդանա Մագանի հանքը, գտնւած է տակաւին
1096 թ.ին: Մինչև օրս յայտնի եղած շերտը մօտ 12,000
քառակուսի մետրի տարածութիւն ունի: Հանքը հարուստ է
պղինձով և որքան աւելի էք խոր թափանցում, փաթեան
ածում է նրա պարունակութիւնը: Միջին հաշուով հանքը
պարունակում է 30 տոկոս պղինձ, 30 տոկոս ծծումբ և 40
երկաթ: Ասի չգոյէ ջարդող ու ծակող մեքենաների՝ հանքը
գետնի տակից դուրս բերելով, կտրատում են մուրճի օգ-
նութեամբ... Ուղտապանները տանում են հանքային ձուլ-
ւածքը Թուրքիայի գործարանը, Սրվազի վիլայեթի մէջ, վերջ-
նականապէս մշակելու և նրաքանցելու համար... Փոխադրու-
թեան ճանապարհները ընդհանրապէս անպէտք են, սեղ-
տեղ անանցանելի...

Հայոց կոտորածը այդտեղ ևս ունեցաւ իր անդրա-
գարծոււր: Չեռագործը պակասեց, հաղորդակցութեան
ճանապարհները աւելի ևս դժւարացան, անպէտքացան:
Բաղդատի գիծը կը գոյ և նոր թուրք կը հաղորդէ
հանքային արդիւնագործութեան և Դիարբեկի շրջանը
նոր հռչակ ու հրապոյր կը ստանայ:

Ապա—Միջագետքը... Տիգրիսի և Եփրատի հսկայա-
կան աւազանը և մարդկութեան ու քաղաքակրթութեան
մեծահռչակ որրանը: Որքա՛ն յուշեր և թագնւած
հարստութիւններ: Դեռ մնում են այդ հինաուրց քա-
ղաքակրթութեան հետքերը, հին, հոյակապ ջրանցքների
ու ճամբաների գծերը, թաղւած ու մոլորւած դարաւոր
բարբարոսութեան մոխիրների տակ... Որքա՛ն այլազան
ցեղեր են անցել են այդ խորհրդաւոր երկրի վրայից,
քանի՛ վիթխարի ցիկլոններ, հրդեհող ու բնաջնջող ար-
շաւանքներ... Ի՛նչ փարթամ կեանք ու մշակութիւն
Բարբելում, Ասորեստանում:

Այսօր—լքում և ամայութիւն: Աւազը, չոր կիզիչ,
համատարած աւազը ծածկում է իր թանձրամած շեր-
տերի տակ՝ ամեն ինչ: Մի անեզր անապատ՝ սիրուն ու
հրապուրիչ օվաղիսներով: Ազգաբնակիչները՝ ցանցառ,
կիսավայրենի, նահապետական: Բեդուին և բիւրդ...
Խալափ միահեծան տիրապետութիւնն է իր նախնական
և քարացած Փորմուլներով թափառական կենցաղի եր-
կիրն է — թաւերաբեւը մշտնջենաւոր բաղիսուժների,
հորդայական աւարտանջ արշաւների...

Անհուն գանձեր—շահագործելու «Սավադը», սեւա-
հողը, որ բռնում է հսկայական տարածութիւն—այթ-
մեան Խալիլի չափ—սպասում է մշակութեան նորա-
գոյն մեթոդներին, սպասում է նոր ջրանցքներին ու
շոգեկառքի սուլոցին, սպասում է հաստատուն օրէնքի
ու ապահովութեան ու կեցիմին, որպէս զի վերականգնէ
հին պանծալի շտեմարանը, ցորենի, բրինձի և այլն, որ
կարող է կերակրել մի քանի տասնեակ միլիոնաւոր
մարդկութիւն... Հարկ է միայն վերաբանալ ու կատա-
րելագործել նախնի դարերի ջրանցքները: Իսկ անդին՝

*) La Turquie d'Asie II v.

Տիրարսի ձախ արձակումը, Իրանեան լեռնաշղթայի ստորոտներին նաև թն է առատորէն դուրս փայթում գեանի տակից և հոսում է Ժայռերի միջից, ամբար-ուում է փոսերուսի Երբ — ասում է Վիտալ Կինէ — տեղացի աշխատուորները կամենում են զարժուածիւն պատճառել անցորդներին, նրանք նետում են լուցկին այդ նաւթային հորերի մէջ— և անմիջապէս բարձրա-նում է մութ, կարմրագոյն բոցը, շրջապատած սև ծուխի մառախուղով: Երկաթուղին նոր Քաղունքը կը հաստատէ այդ լայնարձակ հողերի վրայ:

Ինչ աներևակայելի թուիչք պիտի առնեն արդիւնաբերութիւնն ու առևտուրը այդ վայրերում, ընդամենը մի 15—20 տարի յետոյ.. Կարելի է գուշակել մասաւորապէս, հիմնելով մեր կովկասեան Քաղւի օրինակի վրայ: Եւ ինչ անսպառ աղբիւրներ՝ օսմանեան պետութեան ֆինանսների, նրա տնտեսական և ընդհանուր-կուլտուրական բարգաւաճման համար..

Այդպէս — կը վերածնելի ասիական Տաճկաստանը. փլատակների փոշու տակից, մոռացութեան ալիքներից դուրս կը լողայ հնագրեան, զառամեալ Անատոլուն, փոքր Ասիան իր պատմական թանկագին յիշատակներով, իր եզակի աշխարհագրական դիրքով, տարածւած հին աշխարհի երեք մեծ ցամաքների միջև — Անատոլուն՝ որ ծովերի շնորհիւ հաղորդակցում է միանգամայն շնորհապան Ովկիանի և Միջերկրական աւազանի հետ, որ գտնուում է մարդկային հոծ համախմբումների, այլազան հարստութիւնների և այլազան քաղաքակրթութիւնների կենտրոնում. Անատոլուն՝ գաղափարների ու հասարակութիւնների, կրօնների և քաղաքական սիստեմների հսկայական խանձարուրը, Քաղաքի, Քաղաքի, Ատրեստանի, պարսկական, արաբական, հայկական, յունական, հոմէական, բիզանդական թագաւորութեանց գաւերի և արշաւների մշտնջենաւոր թատերաձայրը, որ օսմանեան բազմադարեայ անորակելի ու ժիւղի տակ չորացել է, ցամաքել, դարձել է աւերածի ու բարբարոսութեան սրտաձկիկ մի տեսարան..

Քրդերի ու բեդուիների թափառական հորդաները խաղաղած, ընտելացած կուլտուրական աշխատանքին, արիւնարբու չէրբէզը (նաև բիրդը), սանձահարած և վարժեցած աւելի օգտակար ծառայութեան մէջ, շահագործւած իր բնածին յատկութիւններով, իր ռազմական ձիրքերով, իբրև զինուոր հսկողութեան, իբրև ժանդարմ հանրային խաղաղութեան. արաբը հեռաւոր Միջագետքում մկրտած, աւելի ճիշտ, վերամկրտած արևմտեան քաղաքակրթութեան աւազանում. թիւրքը, օսմանցին՝ դուրս նետւած իր դարաւոր լէթարգիական մրափից, թօթափած անշարժութեան իր մահաբեր լուծը. հայը՝ վերադարձած իր գութանին և արօրին, իր դաշտերին ու կարաւաններին, իր մասուր-քաղաքակրթական առաջապահիկ

աշխատանքին.. Հրապուրիչ հեռապատկեր թուում է, թէ շատ էլ հեռու չէ այդ վարդագոյն ապագան..

Բաղդադի գիծը կը յեղաշրջէ մի յայտնի չափով և համաշխարհային հաղորդակցութիւնը: Եւ... կը յեղաշրջէ ի վնաս Անգլիայի Այդ գիծը ամենակարճ ուղին կը լինի Եւրոպայից դէպի Հնդկաստան: Նա Հնդկաստան պիտի հասցնէ վեց օրով աւելի շուտ, բան Սուէզեան ջրանցքի ուղին: Վերջինը այդպիսով կը կորցնէ մասամբ իր առևտրական և ռազմական կարևորութիւնը: Հարիւր հազարաւոր ուղևորները, որ ամեն տարի Եւրոպայից գնում են դէպի հեռաւոր Արևելք, պիտի գերագոսեն ցամաքային աւելի կարճ ճանապարհը, պիտի առնեն «Պոլիս-Բաղդադ-Պարսից Երկ» գնացքը:

500 միլիոնի արժէք ունեցող Բաղդադեան գիծը *) պիտի կառուցուի համաձայն նորագոյն տեխնիկի, այլ և... համաձայն նորագոյն միջաւայրի միջոցով, զինուորական սիստեմի պահանջներին.. Տնտեսական-առևտրական անուն կրելով Բաղդադի երկաթուղին, ինչպէս արդէն փաստեցինք նախորդ յօդուածներում, միանգամայն ռազմական մի գիծ է, ուստի և կը շինուի ամենալայն ու ամենամուր ձևով, նա պիտի կտրէ ժամը առնւազը 75 կիլոմետր: Պոլսից Բաղդադ պիտի հասնեն ընդամենը 65 ժամում, մինչդեռ սյուսր պէտք է լինում նոյն տարածութիւնը կտրելու համար՝ 50-ից մինչև 55 օր: Օրերն այդպիսով կը վերածուին ժամերի.. Եւ դա կը լինի այդ վիթխարի ձեռնարկի ամենախոշոր վաստակներից մինը:

Գիծը նաև ռազմական է: Դա գերագոյն նպատակն է գերմանական քաղաքականութեան: Դա նպատակն էր նաև Արգիւլ Համիդի: Դա մտնում է, վերջապէս և երիտասարդ Թիւրքիոյ հաշիւների մէջ: Թիւրքիան ռազմական տեսակետից մեծապէս կը զօրանայ: Եւ նա պէտք ունի զօրանալու նա պէտք ունի զսպելու:

*) Ֆրանսիայի իրազեկներ ենթադրում են, որ գծի, ճիւղերի, կայարանների, ուղևորների և այլ պետքերի վրայ պիտի ծախուի 450—500 միլիոն ֆրանկ: Իսկ Deutsche Bank-ի տնօրէն Ֆոն Գլիններ, իր բերլինեան դատախօսութեան մէջ յայտնում էր, որ Անատոլիի երկաթուղային ամբողջ ցանցը պիտի նստէ 500 միլիոն մարկ, որից 200 միլիոնը (250 միլիոն ֆրանկ) Բաղդադի երկաթուղու ծախքերն են:

«Տեղեր կան — ասում է Ֆոն Գլիններ — ուր ամեն մի կիլոմետր տարածութիւնը մէկ միլիոն մարկ պիտի արժենայ (1 1/4 միլիոն ֆրանկ):»

Պէտք է կտրել մի շարք կիրճեր, ահապէն կամուրջներ ձգել և մինչև Մոսուլ հասնելը պէտք է փոքր մեծ տունեղներ: Բաղդադից դեռ պէտք կը լինի ճիւղեր կառուցանել («Freie Presse» 12 դեկտ. 1911 թ.):

անիշխանական և ապստամբ հորդանները, որ այնտեղ, Քիւրդիստանի, Միջագետքի հեռուոր խորշերի մէջ՝ չեն ուզում ձանձաչ օրէնք ու դիսցիպլին և դառնում են պատուհաս խաղաղ ազգաբնակութեան համար: Երբ այդ «խաղաղ ազգաբնակութիւնը» հայն է, օսմանեան ռէժիմը — անգամ նորը — գիւրուժեամբ չի հակուում դէպի «զսպելու», խռովարարներին ու ասպատակողներին սանձահարելու քաղաքականութիւնը: Բայց երբ այդ անսանձ խռովարարները — սովորաբար բիւրդ բէյեր, մեծանուն աւազակապեաներ ու մարգասպաններ — կատարեալ անիշխանութեան են մատնում երկրի մի պատկառելի մասը, ըմբոստանալով նաև տիրող ռէժիմի դէմ, այդ դէպքում, բնականաբար Բ. Դուռը դառնում է խիստ զգայուն, կարգապահ ու օրինապահ: Օսմանեան պետութիւնը մինչև օրս անունով է միայն եղել կենտրոնական: Իրօք ծայրէծայր նա մշակած է եղել կենտրոնախոյս կամ ապակենտրոն ձգտումներով: Ահա այդ էական վտանգն է, որ ուզում է յաղթահարել թիւրք-գերման երկաթուղին: Աւժերի կենտրոնացումը և կենտրոնախոյս ձգտումների խորտակումը նրա մերձաւոր ուղղակի ազգական (strategique) նպատակն է: Բաւական է յիշատակել երկու համաբաւեր բիւրդ հրոսակապեաներին — Իբրահիմ փաշան և Ճեզիրէի Մուստաֆա փաշան — որոնք դեռ մօտիկ անցեալի մէջ իշխում էին ամբողջ վերին Միջագետքում և աւազակային շարունակական արշաւներով պատուհաս էին դարձել թէ համիրեան ռէժիմի և թէ խաղաղ ազգաբնակութեան համար: Ազգակերպում էր մի տեսակ անկախ բրդական իշխանութիւն Եփրատի և վերին Տիգրիսի միջև: Հալէպից մինչև Վան տարածուում էին Իբրահիմի սիրագործութիւնները:

Այսօր ևս տակաւին խաղաղութիւնը ապահոված չէ այն հեռուոր ծայրերում: Եւ գուցէ, ո՞վ գիտէ, քիւրդ գիշատիչ աշիրաթապեանները, նախկին համիրէ առաջնորդները գնդակի սուլոցներով պիտի դիմաւորեն շոգեկառքին:

Համիրէները — սոււմ էր մեր ողբացեալ Պիէռ Արիէսոնը Pro Armenia ի մէջ, մի քանի տարի սրանից առաջ Իբրահիմ փաշայի բաշագործութիւնների առիթով — համիրէները չեն կարող հաշուել այն իրողութեան հետ, որ երկաթուղու շնորհիւ նորմալ ու կանոնաւոր կեանք կը հաստատուի այն վայրերում, որ նրանք շարունակ կողպատում են: Այս նրանք կ'ընդգիծագրեն զծի աշխատանքներին... կամ թէ աշխատանքները վերջանալուց յետոյ այնպիսի մի անապահովութիւն պիտի տիրէ երկաթուղու մերձակայ վայրերի մէջ, որ ապրանքային արանցիտը, փոխադրութիւնը անհնարին պիտի դառնայ: Համիրէների կամ արարների վայրագութիւնները անհնարին կը դարձնեն մերթ ցանքս և մերթ հունձքս... Գուցէ նոյնիսկ փոքրիկ, կիսանկախ պետութիւնների հաստատումը և Թիւրքիոյ տարրալուծումը պիտի զանաւելի ևս բարդացնելու կացութիւնը...

Յամենայն դէպս, երկաթուղին հնարաւորութիւն կը տայ օսմանեան կառավարութեանը՝ արագօրէն, ընդամենը մի տասնեակ ժամերի ընթացքում կենտրոնացնել

այն վտանգաւոր շրջանների մէջ բաւականաչափ զօրք և չէզօրացնել վայրենի հրոսակների շահատակութիւնները: Երկաթուղին ահագնապէս կը դիւրացնէ զօրաշարժը՝ նաև Ռուսիոյ դէմ ունենալիք պատերազմի միջոցին: Աերջին թիւրք-ուսու պատերազմին — սոււմ է Ռընէ Հանրի — Ասիոյ զօրագնդերը հասան միայն ուղղակի գործողութիւնների վերջում և այն՝ յոգնած, ուժասպառ: Երկաթուղիով՝ 4-րդ (Էրզրումի), 5-րդ (Դամասկոսի) և 6-րդ (Բաղդադի) զօրաբանակների փոխադրութիւնը կարելի կը լինի արագ ու գիւրուժեամբ կատարել *):

Իսկ ուղղակի հեռուոր նպատակը... Այդ մասին երկարօրէն խօսել ենք արդէն մեր նախընթաց յօդուածներում և այլ ևս չենք ծանրանայ: Այնտեղ մենք ուրագծեցինք անգլո-գերման մրցակցութեան պատմութիւնը, մի մրցում՝ որ առանցքն է ժամանակակից, համաշխարհային բաղաբանութեան: Ասացինք, թէ ինչու և ինչպէս Գերմանիան ձգտում է ուժեղացնել Տաճկաստանը և նրա միջոցով, նրա աջակցութեամբ փորել բրիտանական տիրապետութեան հիմքերը Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, ամբողջ Արևելքում: Ասացինք, թէ ինչպէս միլիտարիզմի հօր կուսնը կամենում է անգլիական գերիշխանութեան փլուտակների վրայ հիմնարկել իր սեփական հեգեմոնիան, թէ ինչպէս նա — այդ իսկ նպատակով — բաշխելում է անգամ համիսլամութիւնը, պանիսլամիզմը: Ասացինք նաև, շեշտեցինք մի բանի անգամ, թէ ինչպէս խնամքով, հմտութեամբ անսեսական ձեռնարկների վարագործի տակ թագնում է ապագայ գերմանական նաւաւորների գաղափարը...

Թիւրքիան ուժեղացնելու սահմանած երկաթուղին պիտի յայտնւի թերևս... էապէս հակաթիւրք մի ձեռնարկ — և ո՞վ գիտէ, գուցէ հեռու չէ այն օրը, երբ պիտի իրագործուի Սիմենների, Ընայդերների, Յոն Պրեսսենների փայտայած երազը, երբ Բօսֆօրի վրայից ձգած մի կամուրջով կամ նրա տակից փորած վիթխարի մի տունելով եւրոպական երկաթագիծը պիտի ձուլուի ասիականի հետ և երբ Պոլիսը պիտի լինի սոսկ գերմանական մի կայարան Բերլին-Բաղդադ ճամբու վրայ... «Օսմանեան ամբողջութեան» (intégrité) և անկախութեան ֆօրմուլը, որ առերևոյթս դաւանում է նաև Ալի-Տեյալ II-ի կառավարութիւնը — կը գառնայ լոկ դատարկ մի հնչիւն, երբ Գերմանիան իր հօր ու բեղուն ձեռնարկներով կը ցանցապատէ երկրի մի ահագին մասը, երբ գերմանական հեգեմոնիան՝ կը հաստատուի Էնկիլիբի, Կոնիայի, Ադանայի, Դիարբեկի, Մօսուլի, Բաղդադի և Բասրայի վիլայէթներում **):

*) Questions diplomat. et coloniales, 1 Janv. 1907.
**) Ինչպէս յայտնի է, գերմանացիք մտադիր էին հասցնել Բաղդադի գիծը մինչև բրիտանական պրոսեկտորատի և ազ-

Երկաթուղու աւարտած մասը—ստում է Ուլար — ցոյց է տալիս արդէն, որ այդ բաղաբական գիծը այլապէս ուժեղ է, քան թէ, օրինակ, 6000 կիլոմետր երկարութիւն ունեցող Անդր-Սիբիրեանը Գերմանացի ճարտարապետ Մակենզէն իր միջազգային սպայակոյտով հաստատել է Բաղդադի գիծը, ըստ գերմանական սկզբունքներու Գօսեփայտերը շատ մօտ են իրար և շինւած են նոյնպէս երկաթից, երկաթագծերը աւելի երկայն են և աւելի ծանր (երկայնութիւնը 12 մետր, և ամեն մի մետրի ծանրութիւնը 37¹/₄ կիլոգրամ)։

Այո, ճիշտ է, այսօր Բերլինի կառավարութիւնը բացայայտ կերպով չի ցոյց տալիս որևէ «բաղաբական մասհոգութիւն» թիւրբերոյ մէջ. ճիշտ է, նա «արշաւում» ու «թափանցում է» միմիայն իր ճարտարապետների ու վաճառականների թեւերի վրայ, զարկ է տալիս բացառապէս տնտեսական առաջխաղացութեան. սակայն... երբ կը հասնէ «ընդհանուր տակնուվրայութեան» ահաւոր ու պատմական վայրկեանը, երբ կը հնչէ յաւիտենական «Հիւանդ մարդու» օրհասի զօղանջը—Գերմանիան՝ ունենալով տնտեսական հեզածնիա, փաթաթուած և կառչած այդ հիւանդ օրգանիզմին իր ահագին ցանցով, իր զօրաւոր ճիրաններով ապահովաբար չպիտի ձգտի արգելելու, չէզոքացնելու մրցակից պետութիւնների նւաճողական ախորժակները, այլ ինքն ևս նրանց հետ միասին պիտի գահավիժէի յօշոտող մարմնի վրայ և պիտի ծանկի իր բաժին—աւարը։

Այդ շարաշուք վայրկեանը կանխելու, այդ ահաւոր սպառնալիքի դէմ ազգօրէն մաքառելու համար՝ մէկ միջոց միայն կայ—զօրանալ, ամրապնդելի ներսում, ի տեղի փարելու այս կամ այն արեւմտեան հովանիին, ի տեղի խրախուսելու հալածական և «բաժանական» քաղաքականութիւնը ոչ-թիւրք ազգութիւնների վերաբերմամբ, ուժ տալ ներքին համերաշխութեան, հաշտեցնել ազգերը մի կորովի, արգարամիտ կառավարութեամբ, բարձրացնել աշխատաւոր զանգւածների նիւթական և մտաւոր-հոգեկան մակերեւոյթը, կազմակերպել դրսի դէմ համասօմանեան բանակը, ստեղծել, մի խօսքով, կուռ, հզօր և բարգաւաճ հաւաքական հայրենիքը։

Այդտեղ է փրկութեան խարխիսը։

Մ. ՎԱՐԱՆԻԵԱՆ

գեղութեան վայրերը, մինչև Ա ու վ է յ թ նաւահանգիստը, Պարսից ծոցի վրայ, Եւ Արդիւ Համիդի պատրաստակամ աջակցութեամբ, նրա ձեռքով իսկ փորձեցին գրաւել (իրենց ազգեցութեան շրջանը ձգել) այդ կարևոր նաւահանգիստը, ուսկից ընդամենը մի քանի օր է մինչև Բօմբէյ Անգլիան, վիժեցրեց այդ դաւը, մի կորովի ժեստով հաստատեց վերստին իր հովանաւորութիւնը Աւովէյթի վրայ, պտտեցնելով իր հզօր ու սպառնական նաւախուժը Պարսից ծոցուս։

Պ Ա Տ Մ Ա Փ Ի Լ Ի Ս Ո Փ Ա Յ Ա Կ Ա Ն

Լ Ա Վ Ր Օ Վ Ի Պ Ա Տ Մ Ա Փ Ի Լ Ս Ո Փ Ա Յ Ո Թ Ի Ի Ն Ը

II

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ա Ն Հ Ա Տ Ը Ե Ւ Դ Ե Տ Ե Ր Մ Ի Ն Ի Ջ Մ Ը *)

I. Անհասր Լավրօվի զիսական լիմերումների առարկայ. — Ռուսական իրականութիւնը սուր'կիսով աղբիւր նրա մտայնացման. — Լավրօվը գերծ միակողմանիութեան վստեցից.— Անհասի պրօբլեմի կարող ձևովի մէջ.— Իժ առաքիւններ.— Անհասի պրօբլեմը անն ամեօրէնի սանում է ղեկերմիցիզմի և կամի ազատութեան հարցին.— Պատմութեան բովանդակութիւնը մէկ և միտ ղեկում։

II. Պատմութեան նախապատրաստումը—*Ignoramus et ignorabimus*.— Ի՞նչ է թելադրում մէկ զիսական նախադրութիւնը և պատմական մտածողութիւնը — Տիեզերական ղեկերմիցիզմը — Նրա արձե՛կն ու սանմանները — Նպատակների և միջոցների կարգը — Մեխանիկական ղեկերմիցիզմը անարժէ՛կ նպատակների և միջոցների աւխորում. — Գիսական նեսագօտութեան նամար ղեկերմիցիզմի հարցը անկարելու.— Ազատութեան նամար սուր'կիսով ներմի զիսակցութիւնը առաջնակարգ. — Մօտիվներ գործողութիւնների մէջ — Կանոնաչափութիւն մօտիվների մէջ — Մարդկային գործողութիւնները նպատակային և նպատակաւարմար. — Պատմականութեան իրայատկ իմաստը գործողութիւնների և մղումների ախորում.— Տիեզերական բացարձակ ղեկերմիցիզմի և անհասական կամի նախաձեռնութեան ուխտը անկերբութիւն չէ.— Մե՛կ նախաձեռնութիւն ուրիշ մտածողների նէս։

I. Գիտական-փիլիսոփայական ըմբռնողութիւնից և պատմագիտութիւնից արած իր պահանջներին հաւատարիմ, ուղեցոյց ունենալով հռչակաւոր սուր'եկտիվ մեթօղը, որի մասին խօսք կը լինի յաջորդում, Լավրօվ վստահօրէն սկսում է իր խուզարկութիւնները պատմափիլիսոփայական պրօբլեմների ընդարձակ դաշտի վրայ։ Փաստաշրջանի և մտաշրջանի այդ աշխարհում ամենից առաջ և ամենից աւելի մարդկային անձնաւորութիւնն է, որ մեր մտածողի ուշագրութիւնն է բեւեռում իր վրայ, նա է, որին հետապնդում է Լավրօվ իր՝ յաճախ դժւարին, գրեթէ միշտ յաղթական ծանապարհին, որի հետ է միշտ, որի մասին դատում, քարոզում է, որին յաճախ դատապարտում, նշաւակում է, բայց և որին ամենից շատ խօսեցնում, լսում է՝ պատմական անցեալ և ներկայ իրականութեան մէջ. հասկանալ և հասկացնել է ուղում։

Լավրօվի պատմափիլիսոփայական որոնումների առարկան է դա,— մարդ անհատը. նրա ամբողջ մտածողութեան առանցքը. նրա սխտեմի երակէտը և նպատակակէտը միաժամանակի իր պատմական արժէքը գիտակցող մարդկային անձնաւորութիւնն է դա. ոչ թէ հասարակութիւնից կտրւած, նրանից անկախ և մեկուսացած Ռօբինզօնը, այլ հասարակութեան մէջ, նրա հետ ապրող, նրան ապրեցնող, զգացող, մտածող և գործող մարդ-անհատը, որը պատմական պրօցէսի «կենդանի օր'եկտը և սուր'եկտն է միաժամանակ» (առարկան և ենթական), որի շուրջը պատմութիւնն է դարձել, որը իր շուրջը պատմութիւնն է դարձրել. «Ենք ունինք

*) Պատճառաւորականութիւն։

Մեր առջև բողոքովին որոշ, զարգացման միակ ընթացք գործունը՝ մարդ-անհատը, որը իր սեփական ուժերի չափը և նրանց մասշտաբի գործողութիւնները ինքն է որոշում — ստում Լավրով բառացի Մի ընտրիտ մտածողի համար հասարակա-պատմական ընթացումի մէջ ամենից առաջ շօշափելի ընթացք մեծութիւններն են հաշի գալիս. դրանք են նրա աշխարհահայեացքի հիմունքները խարսխուած Իսկ «Պատմական նամակներ» հեղինակը բացի մտածողութեան դրական, իրայատուկ ընթացքից, միաժամանակ զաւակն էր բազմաժողովուրդ այն երկրի և բազմակնճիւռ այն ժամանակների, որտեղ և երբ մի հասակ կամ մի քանի անհատական կամքեր տասնեակ միլիոնաւորների ճակատագրի համար այնքան մեծարժէք հետևանքներ են ունեցել. որտեղ ժողովուրդային հսկայական մի զանգուած դարեր շարունակ «մեծ համրի» արատաւոր համակերպման լուծը շինքին, լուռ մարտիրոսութեան մի զարմանալի օրինակ է աւել աշխարհին:

Սուբ'եկտիվ սօցիոլոգիայի (ընկերաբանութեան) հիմնադրողը և պատմութեան մէջ սուբ'եկտիվ մեթոդի կիրարկողը պատմափիլիսոփայական խրթին պրօբլեմների վերլուծումների ժամանակ — որոնք նոյնքան գործնական արժէքի էին, որքան և տեսական մտայղացումների մի «սուբ'եկտիվ» աղբիւր — ունեցաւ իր աչքի առջև ռուսական իրականութիւնը: Հատկապէս այս հանգամանքը մի պատմափիլիսոփայական սիստեմի համար կարող են խիստ ճակատագրական հաշիւ և հաշիւ են: Բայց մեր կարծիքով, դա մեծ առաքինութիւն էր մի կարող գլխի համար, որի տեսական և գործնական որոնումների գերագոյն կանոնը երկու բառի մէջ է խտացուած. «Գիտակցական վերաբերում դէպի շրջապատը»: Եթէ դա ցոյց է տալիս մի կողմից, թէ սուբ'եկտիվ մօմենտը որքան խոշոր դեր կարող էր կատարել Լավրովի պատմափիլիսոփայութեան մէջ, ապա միւս կողմից փաստում է, թէ այդ սուբ'եկտիվ մօմենտը պատմական որքան խոր ճշմարտութիւն, որքան ընտրիվ է պարունակում իր մէջ. թէ կառուցող սիստեմը որքան մօտ է կանգնած կեանքին:

Անշուշտ, ռուսական իրականութիւնը միայնակ անկարող կը լինէր մատակարարել պատմափիլիսոփայական մի ընդարձակ սիստեմի հիմնական սկզբունքները. այդպիսի մի սիստեմ իր մարտողութեան շրջանի մէջ պիտի առնէ պատմական ամբողջական պրօցէսը ընդհանուր և պարփակուն արտայայտութիւններով: Եւ Լավրով սկզբից և եթ մի միակողմանիութիւն փոխարինած կը լինէր միւսով, եթէ սահմանափակէր Ռուսաստանի պատմափիլիսոփայական նեղ իրականութեամբ: Բայց նա իր մտաշրջանի մէջ է առնում հին և նոր պատմութեան ամբողջ բովանդակութիւնը, հին և նոր պատմական ժողովուրդների հետ: Ամեն տեղ և ամեն անգամ կենդանի անհատն է, որ պատմական բազմազան ճակատագրիներ

մէջ ծառանում է Լավրովի առաջ, պահանջում նրանից իր դերը որոշել, իր ուժերի սահմանները գծել, իր գործողութիւնների գնահատումը տալ:

Լավրով, ի հարկէ, անհատի պրօբլեմ շտեղծեց. բայց նա առաջիններից էր, որ պատմական անհատի ընդհանրապէս արհամարհած պրօբլեմը գիտականօրէն և սիստեմատիկօրէն բարձրացրեց արժանաւոր պատմականի վրայ: Մի կարգ կօլլեկտիվիտ (համայնապաշտ) պատմաբանների և պատմափիլիսոփաների կողմից գրեթէ իսպառ նսեմացուած, բնազանցաբան և ոգմատիկ մտածողների կողմից վտարուած, «բացարձակ գաղափարների», իդէալների և հոգիների ու ոգիների մղձաւանջի տակ ձգուած, նիւթապաշտ և ծայրայեղօրէն առարկայապաշտ սօցիոլոգների ձեռքով ընկերաբանութեան սահմաններից կամայականօրէն վնդուած, հասարակական մարմնին ստրուկ դարձրած պատմական անհատը, այո՛, կարելի է ասել, առաջին անգամ էր այնքան խնամքոտ և խորիմաստ հոգատարութեան արժանանում Ռուսաստանի մէջ՝ Լավրովի կողմից:

Եւ խօսքը միայն մեծ մարդկանց, հերոսանահատների և հրամանատարների մասին չէր, որոնց ժեստերով մանք հակուած են մեկնաբանելու պատմութեան ամբողջ ընթացքը:

Աշխատանքը փոքր չէր: Եւ ոչ էլ ընդդիմադրական ուժը նախկին մտածելակերպի՝ շնչին: Հարկաւոր էր գաղափարի գերին՝ գաղափարի տէրը դարձնել: «Հասարակական մարմնի հրամանատարութեան ենթակայ» անհատը պէտք էր դարձնել հրամանատար, կամ գեթ նա և հրամանատար այդ հասարակական մարմնի: Ընկերաբանութեան (սօցիոլոգիայի) բնութեան նիւթ պէտք է դառնայ նա՝ որ «հեղինակաւոր» խարազաններով դուրս էր բշտել այդ գիտութեան սահմաններից:

Որքան և դժուարին էր խնդիրը, որքան և նրա լուծման մէկ կամ միւս մանրամասնութիւնը խուսափող գրչի ծայրի մէջ սեղմելուց, բայց և այնպէս Լավրովը մօտենում է նիւթին գիտական-մարտական տրամադրութեամբ, — *kampfgeist!* — խոչընդոտները յաղթահարելու անյողողող վստահութեամբ:

Ո՞րն է անհատի հասարակագիտական — աւելի ճիշտ՝ պատմահասարակական որակումը. ի՞նչ է նրա դերը պատմական պրօցէսի մէջ: Լավրով այս հարցն է ուզում վերլուծել, որովհետև այդ իսկ պատմական պրօցէսը հասկանալու համար անհրաժեշտ է նախ իրեն անհատին հասկանալ հասարակութեան մէջ, — անհատին՝ որ յմիակ իրական կրողն է՝ այդ պրօցէսի:

Բայց կայ ծանօթ դժուարութիւնը. հին, տանջող վէճը գետերմինիզմի (կանխաւորոշման տեսակետի) և կամքի ազատութեան (հակառակ տեսակետի) միջև. մի վէճ՝ որին պատմափիլիսոփայական մարքի մակընթացութիւնը իր յաղթական հոսանքի մէջ յաճախ է ճակատով զարնել, որպէս մի կուռ ապառաժի, կրկին կծկելը յետ բաշտելը:

նոյնքան ևս մի վարանոտ տեղատուութեան փոխելով այդ շարժումը, որի մօտով անկարելի է անցնել, առանց նրան լրջօրէն հաշի առնելու, վաղ թէ ուշ նրան վերադառնալու կարիքն զգալու Պատմափիլիսոփայական մտքի նոր մակընթացութեան ալիքները անհատին հասցնելու համար՝ հարկաւոր է նախ այդ սպառաժը նւաճել, նրան մէջտեղից դուրս բերել, այդտեղ է, որ անհատի ազատութեան մեծ խնդիրն է կարծրացած այդ նւաճումով է միայն, որ պատմափիլիսոփայութիւնը իր անորոշ վիճակից կարող է դուրս գալ և դառնալ գիտութիւն:

Արդարև եթէ ամեն ինչ նախորդած է անհատի առաջ, եթէ անհատը իր գործողութիւնների և մտածումների մէջ սոսկ ի կատար է ածում այն, ինչ որ մեքենօրէն թելադրում է նրան մեքանիկական մի կազմակերպութիւն, որ իր էութիւնն է. կամ թէ նման մեքանիքական մի ուժից, որ դուրսն է գտնուում, ապա պարզ է, այդ պարագայում որևէ պատմափիլիսոփայութիւն ոչ իմաստ կունենար, ոչ էլ գոյութեան իրաւունք: Այն ժամանակ անհնարին կը լինէր պատմական բովանդակ պրօցէսը ընդգրկել մի հատիկ ընդհանրացնող ֆօրմուլով (ձևակերպում), անհնարին կը լինէր խտացնել պատմութեան ամբողջ պարունակութիւնը մի պարզ, ամփոփ մեկնաբանութեան մէջ:

Եւ ընդհակառակը եթէ մարդ-անհատի սանձարձակ կամքն է իշխում ամեն տեղ և ամեն դէպքում. եթէ այդ կամքն է գերագոյն օրէնստուն ամեն մի մեծ կամ փոքր պրօցէսի և ժամանակաշրջանի մէջ. եթէ անհատը միայն մղիչ է և ոչ նաև մղող. եթէ նա սոսկ հրամայող է և ոչ միաժամանակ հրամայող, տուող և ոչ նաև ստացող. եթէ նա միշտ պատճառ է և երբեք հետևանք, ապա դրանով իսկ խախտւած են հիմքերը մի գիտութեան, որ պատմական պրօցէսի որոշ կանոնաչափութիւնները, տենդենցները կամ «օրէնքները» կոչւած է փաստելու: Այն ժամանակ պատմական ամբողջ պրօցէսը կամ անհասկանալի է և անլուծելի և կամ ամենապարզ կերպով սկզբից և եթ հասկացւած և լուծւած է: Քմահաճո՞ք: Պատահականութիւն: Ինքն-իշխան կամք— և կամ ինչ կուզէք— ահա՛ դրանք կը լինէին այն ժամանակ պատմական ըմբռնողութեան ամենախոր «սկզբունքը», իմաստը, գաղտնիքը. եթէ միայն այդ դէպքում դեռ կայ պատմութիւն, կայ պատմական իմաստ, կայ գաղտնիքը: Այն ժամանակ ամբողջ պատմութիւնը կը լինէր կամ «մարիօնետների խաղ» — ինչպէս կ'արտայայտէր Գեորգ Չիմմէլ— և կամ բացարձակ ուժերի ու էակների յայտնագործութեանց կամակատար, ինչպէս կամենում են թէօլօգ-պատմաբանները և անուղղելի գաղափարամոլները:

Պատմափիլիսոփայական գիտական ըմբռնողութեան համար լուրջ նկատումի արժանի մի վեճ է դա, անշուշտ, այն էլ մէկից աւելի տեսակէտներով: Եւ իզուր չէ, որ իբր-

դաքակրթութեան պատմութեան՝ աշխարհահայտնակ հեղինակ՝ Բօկլ իր գլուխ գործօցի մէջ ամենից առաջ կամքի ազատութեան խնդրով է զբաղուում:

Լավրօվի համար ևս փիլիսոփայական այդ վեճի մէջ խիստ որոշակի դիրք բռնելը, այդ վեճին իր օրինական սահմանները ցոյց տալը պատմափիլիսոփայական ամեն մի ամբողջական մտաշէնքի նախապայմաններից է: Եւ նա մօտենում է վեճին՝ խնդրի լրջութեանը միանգամայն գիտակ, պատրաստակամութեամբ և կորովով:

||. Որպէս պօզիտիվիստ, դրապաշտ մտքի ամուր հօդի վրայ կանգնած մտածող, նա ծանրանում է նախ «պատմութեան նախապատրաստելու» վրայ:

Երկրաբանական, ֆիզիկական և բիմիակոն պրօցէսների միջոցով, հարիւրաւոր, գուցէ և հարիւր հազարաւոր դարերի ընթացքում կազմակերպւել է տիեզերական միջավայրը, որը պատմութեան հնարաւորութիւնն է ստեղծել, նրա հիմքերը դրել: Ե՞րբ է արդեօք տիեզերական բնաշրջումը օրգանական (գործարանաւոր) կեանքի սկիզբը դրել: Ե՞րբ և ինչպէ՞ս է տիեզերական և օրգանական էւօլիցիան ժարդկային գանգի, նրա գիտակցութեան մէջ հոսել. չգիտենք, անյայտ է մեզ. և կը մնայ միշտ, հաւանօրէն Ignoramus et ignorabimus:

Որպէս իրողութիւն, մենք ընդունում ենք, որ մեր մօլորակը իր գոյութեան մի որոշ վայրկեանում, մի շարք բարդ պրօցէսների միջոցով երևան է բերել այն, ինչ որ մենք անւանում ենք կեանքի սկզբնաւորութիւն: Մենք գիտենք միայն— գիտական մի ճանաչողութիւնը և կաուզալ, պատճառաւորական մտածողութիւնը թող է տալիս այդ— որ տրւած այդ սկզբնաւորումը բմահաճ ոչինչ չէ ունեցել իր մէջ: Մենք գիտենք նոյնպէս, որ կեանքի սկզբնաւորումից յետոյ, ձիգ դարերի անհատնում էւօլիցիայի ընթացքում, օրգանիզմների մէջ երբ և իցէ ծայր են տւել և զարգացել գիտակցութեան տարբեր ձևերը: Գիտենք, վերջապէս, որ այդ գիտակցութիւնը, իբրև հոգեկան և հոգեբանական մի երևոյթ, անկարելի է վերածել մարդկային անխառն, պարզ օրէնքների: Վայ մի բան, որ մնում է անվերածելի. մի բան՝ որ իզուր բացատրել են ձգնում աստուածաբանները, մետաֆիզիկները, խորհրդապաշտ միստիկները:

Մեր գիտական մտածողութիւնը հարկադրում է մեզ ընդունել, որ տիեզերական և օրգանական միջավայրը ստեղծւել է մի անխուսափելի, ճակատագրական նախորոշումով:

Այդ նոյն բացարձակ գետերմինիզմը (պատճառաւորականութիւնը), որ ծնունդ է միայն տիեզերական օրէնքների, մարդու նախահօր հօրիզօնական մէջքը ուղղից գէպի վեր, դարձրեց ուղղահայեաց, դարձնելով նրան միաժամանակ գերազանցը, բարձրագոյնը օրգանական աշխարհի բոլոր էակների մէջ: Բայց նոյն այդ գետեր-

մինիզմը մտածողութեան կենտրոնական օրգանով օժտուած մարդ-կենդանու գիտակցութեան մէջ յարոյց նպատակներ դնելու և դրանց իրագործման համար շրջապատի տարրերը շահագործելու անհրաժեշտութիւնը: Այդ անհրաժեշտութիւնը դարձաւ այլ ևս մարդկային բնոյթի անհրաժեշտութիւն: Մարդկային գիտակցութիւնը միանգամ կոյր, ճակատագրական կանխորոշումով առաջացած, նպատակների և միջոցների միջավայրում իր էությունից ինքնուրուպ ստացաւ «միայն իրեն յատուկ» յատկանիշներ, որոշ ստորագիծներ, Տիեզերական բովանդակ էությունից ծոցում կազմաւորուած սուբ'եկտիվ աշխարհը զգացողութիւնների, պատկերացումների, հասկացողութիւնների, կրքերի և կամային մղումների ուրոյն աշխարհը նոյնպիսի անվիճելի իրողութիւն է դարձել այժմ, ինչպէս մարմինների ձգողական ուժը կամ լուսային երևոյթների փոփոխութիւնները:

Կենդանական աշխարհի զարգացման պրօցեսը սակզածագործել է մարդկային անձնաւորութիւններ, որոնք ընդունակ են իրենց համար բնորոշութեան և գիտութեան հարցեր դնելու և դրանց լուծմանը ձգտելու: Այդ գիտական հարցերը նոյնպիսի անխոստփելիութեամբ տրւել են օր'եկտիվ աշխարհի համար, ուր տիրապետող պատճառները և հետևանքները սիստեմն է՝ դետերմինիզմի հոգի վրայ — որպիսի անհրաժեշտութեամբ տրւել են նաև սուբ'եկտիվ աշխարհի իրողութիւնների համար, ուր հիմնական երևոյթները կամային գործողութիւններն են՝ մտային և յուզումնային (աֆֆեկտիվ) պրօցեսների միջոցով մշակուած: Դա նպատակների և միջոցների աշխարհն է, որը նման բոլոր մնացած սուբ'եկտիվ երևոյթներին, գիտականօրէն պիտի հետազօտուի ոչ միայն որպէս մեքանիկական, քիմիական և կենսաբանական պրօցեսների անհրաժեշտ հետևանք՝ ենթակայ մի անպայման դետերմինիզմի, այլ և որպէս սուբ'եկտիվ ազդումների ենթակայ առանձնայատկութիւնների մի հիւսուածք:

Ինչ աղբիւրներ էլ ունենալու լինին նպատակների և միջոցների մասին ունեցած մեր պատկերացումները, մենք չենք կարող չ'ընդունել այդ բոլորը, որպէս մեր սուբ'եկտիվ աշխարհի փաստեր: Եթէ անգամ այդ կատեգօրիաները նոյնպիսի ենթակայական պատրանքներ լինէին, ինչպէս արեգակի ինքնուրոյն շարժումը հօրիզօնի վրայ, ներդաշնակութեան կամ աններդաշնակութեան տպաւորութիւնը այնտեղ, որտեղ միայն օդի բազմապիսի տատանումները տեղի ունին, մենք ստիպուած ենք այդ կատեգօրիաները ուսումնասիրելու օգտի, հրապօրրի և պարտաւորութիւնների տեսակէտներից:

Առաջ բերած այս մտաշարքերից ակնյայտ է, որ լավբովի համար պատմափիլիսոփայական շրջանում, այսինքն նպատակների և միջոցների աշխարհում հարցը բնաւ դետերմինիզմի և ինդետերմինիզմի (կամքի ազա-

տութեան) ընդունման կամ մերժումի մասին չէ. նա չի մերժում տիեզերական երևոյթների դետերմինիզմը, ոչ էլ մեր կամային գործողութիւնների նախնական դետերմինիզմը (կանխորոշումը, պատճառականութիւնը): Եւ նա որոշակի շեշտելով այս հանգամանքը, յայտարարում է սակայն, որ «մենք գտնուում ենք այն շրջանում, որտեղ երևոյթների գիտական հետազօտութեան համար ոչ մի օգտաշահ հետևանքի չենք կարող հասնիլ, եթէ այդ ընդհանուր փիլիսոփայական հասկացողութիւնը կիրարկենք: Դետերմինիզմի միջոցով մենք անկարող ենք ճանաչել այն տարրերութիւնը, որ կայ մեր գիտակցութեան մէջ՝ օգտաւէտ և վնասակար, բարձր և ցածր նպատակի միջև. նպատակայարմար և անմիտ միջոցների միջև: Մարդ-անհատի մէջ կայ նպատակների և միջոցների համեմատ գործելու մղում: Նա գործում է նպատակներ է դնում և միջոցներ ընտրում անկախ նրանից, թէ արդեօք դրսում՝ օր'եկտիվ աշխարհի մէջ, մեքանիկական դետերմինիզմ գոյութիւն ունի», թէ ոչ: Նա գործում է որպէս մտածողութեամբ և կամքով օժտուած էակ: Բացարձակ ազատութեան մասին, ի հարկէ, խօսք չ'իսկ չի կարող մի այդպիսի ազատութիւն գոյութիւն ունենալ չի կարող հէնց այն պատճառով, որ ամեն անգամ, երբ հարցը մարդկային անձնաւորութեան մասին է, անհրաժեշտօրէն պէտք է տարբերել սուբ'եկտիվ աշխարհը օր'եկտիվ աշխարհից: Աերջինս արաբօւստ արդէն չափ է դնում այդ ազատութեան:

Ս Ն Ա Ր
(Կր ԵԱՐՆԵԱԿԻ)

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն
 Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Շ Ա Ր Ժ Մ Ա Ն
 Դ Ա Խ Ա Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը
 III
 Տ Ե Ր Ա Պ Ս Տ Ո Ղ Յ Ե Ղ Ը

Բնական ցակասագիր.—Սեպտեմբեր և հոկտեմբեր և Երկրագործ ժողովուրդներ.—Բարբարոսութիւն և Բարբարոսութիւն.—Աշխարհալից կարաւան և իր պէտք.—Յեղի առանձնայատկութիւններ.—Չուն դեպի Հայաստան և Փոքր Ասիա.—Պէտքիւնը՝ ցեղի նայելիւ.—Ջիւնտական սարդ գերիբեռ.—Էջուս բնականութեան սիւլար.—Սօցիալական բոյլ Երևանում.—Ազնականութեան բացակայութիւն և նեւեանը —Պարզիտիկ և ամուլութիւն.—

Կենտրոնական Ասիայի լայնածաւալ ստեպաներում է, որ պիտի փնտրել կորիզը, նախանիւթը այն ուշագրաւ սօցիալական տիպարի — օսմանեան զանգուածի — որ դարեր առաջ աշխարհակուլ հեղեղի պէս յորձանք տւեց դեպի Հայաստան ու փոքր Ասիա, այնտեղից յաղթականօրէն սլացաւ դեպի Արևմուտք, դու-

ղացրեց մի վայրկեան ամբողջ եւրոպան, Քրիստոնէութիւնը, ապա վերստին գահափիժեաց իր ահարկու մեծութեան զէնիթից, յետ նահանջեց դէպի Քուֆօր ու Անաուօրիա, հաստատուեց աշխարհագրական մի չքնադառնանքաշնորհեալ միջավայրում, ուր շնայեա՞ծ դարաւոր շփումներին աւելի բարձր, քաղաքակիրթ ցեղերի հետ, շնայեա՞ծ շարունակական, խառն, բռնի ամուսնութիւններին՝ մնաց միշտ նոյն յետագէ՞մ տիպարը, նոյն յաւիտեան անչափահասը քաղաքական և կուլտուրական տեսակէտից, ըմբոստ հանդէպ արդիւնաբերող, արգասաւոր աշխատանքի, ծոյլ ու ինքնուրու համաշխարհային պրոգրէսի ճանապարհին, վարժեա՞ծ միայն հրամայելու և հարստահարելու, բայց անվարժ՝ արտագրելու, ստեղծագործելու և մանաւանդ կառավարելու...

Այնտեղ, Ալտայի հողմակոծ բարձունքներում է՝ որ կազմել են նրա առաջին ասպատակող կարաւանները, այնտեղ, իր նախնական որբանի մէջ է, որ նա ստացել է իր դրական և բացասական գծերը. այնտեղից, այն հեռաւոր և լայնարձակ հօրիզոններից է, որ սահել են մարդկային ամենամեծ հեղեղները—հոնների, մոնղոլների, թաթարների, սելջուկների—որ անցել են հրով ու սրով հսկայական տարածութիւններ, կտակելով սերունդներին գարհուրանքի անլուր էջեր:

Որբա՞ն մեծ է բնական, ֆիզիկական ազդակներ ի դերը, որբա՞ն ուժեղ և վճռական է այն վաղեմի ժամանակներում՝ աշխարհագրական միջավայրի ազդեցութիւնը մարդկային համայնութիւնների վրայ...

Բնութիւնն ինքն է կոել ու դարձնել ցեղի յատուկ նկարագիրը, կարելի է ասել՝ ճակատագիրը:

Խաշնարած, թափառական հօրդաներ էին Ա ի ջ ա վ ա յ ը ը այդպէս էր հրամայում Ս տ ե պ ը բռնակալորէն գնում էր իր կնիքը իր հիւրընկալած մարդկութեան սօցիալական կենցաղի վրայ: Ստեպը, խոտի անեզր տարածութիւններով, որոշում էր բնակիչների անհրաժեշտ պարագամունքը, բնաւորութիւնը, խառնեա՞ծքը: Ստեպը ի վերջոյ խլացրեց նրանց մէջ դժւարին, ճիգառատ աշխատանքի տենչը և զարգացրեց աւարելու, յափշտակելու, ուրիշների վաստակով ապրելու ցանկութիւնը, խթանեց ռազմական, աշխարհակալող բնազդը...

Անծայրածիր ու խոտաւէտ լեռնադաշտ՝ ձիերի, ոչխարների անհաշիւ հօտերով: Եւ նրանց հետ՝ ցիր ու ցան մարդկային նախիրներ՝ կիսավայրենի, նահապետական կենցաղով: Խոտը—մշտնջենաւոր և անսպառ ճարակ հօտերի համար: Չին—սնունդի նոյնբան առատ մի աղբիւր մարդկանց համար՝ իր արտադրած կաթով, կումիսով: Չին — մանաւանդ, հաղորդակցութեան ու շարժման մի գերազանց գործիք, մի սքանչելի լոկոմոտիվ:

Պէտք չկար՝ ոչ գետինը հերկելու, ոչ անտառներ կտրտելու, ոչ ճահիճներ մաքրելու, ոչ ճամբաներ հարթելու և շտկելու: Ամեն բան պատրաստ էր մայրնութեան ծոցում, պատրաստ էին և ճամբաները:

Ստեպը — ամենուրեք հարթ ու հաւասար, ամենուրեք ճանապարհ ու արօտավայր:

Հօրդան աճում է,—աճում է և խաշինքը: Պէտք են նոր արօտատեղեր, նոր սնունդ ու հարստութիւն: Եւ կարաւանը շարժւում է միշտ դէպի առաջ, շարժւում է մի խիզախի առաջնորդութեամբ դէպի հեռու և անծանօթ հօրիզոններ... Նա մշտական շարժման մէջ է՝ նոր հողեր գրուելու, նոր արկածներ փնտրելու մտահոգութեամբ: Տնտեսական կարիքը միակ շարժիչ-պատճառը չէ: Որբա՞ն ուժեղ է դեռ այն հեռաւոր շրջաններում մարդկանց հրամանատար-անհատների մէջ՝ ներքին, հոգեբանական մղումը, իշխելու, տիրապետելու տենչը... Ինչե՞ր չ'արին այդ մի քանի մօնղոլատիպ հերոսները — մի Ատտիլա, մի Չինգիզ խան, մի Լանկ-Թամուր — իրենց անյագ և փառատենչ ատրոփանքներով, իրենց ահեղ, աշխարհասասան կամքի ուժով...

Յորձանքը առնում է իր յարածուն ալիքների մէջ նստակեաց, խազաղ, երկրագործ ժողովուրդներին, որոնք մարզած խաղաղասէր առաքինութիւնների մէջ անկարող են ցոյց տալ երկարատև դիմադրութիւն: Եւ խաշնարած, թափառական ցեղերը նոր հողերի ու շարժական գոյքերի հետ՝ նւաճում են նաև մարդկանց, հպատակեցնում, ստրկացնում... Եւ կարաւանը նորէն շարժւում է:

Երկու տարր—ասպատակող հօրդայի մէջ: Մինը ազատ, միւսը ստրուկ: Մինը՝ պատերազմող և հրամայող, միւսը նւաստ ծառայող, բոլոր սև ու չարքաշ աշխատանքների կատարող: Տիրապետող, պատերազմիկ տարրը խնդրանէ խորշում էր այդ չարքաշ և ճիգոտ աշխատանքից, արդիւնաւոր արհեստներից, հողերի, մարգերի, այգիների մշակումից, ապա և աւելի ու՛՝ առևտրից ու արդիւնաբերութիւնից: Նա խորշում էր ոչ միայն այն պատճառով, որ անընդունակ էր յարատև, արդիւնագործ ճիգերի, այլ և որովհետև համարում էր այն՝ անպատիւ գործ, ստրկի գործ... Ռազմիկ ցեղը վաղուց ի վեր սովորեց արհամարհել դժւարին, ստեղծագործող աշխատանքը—իրբև մի բան, որ ստոր էր իր, ռազմիկի, արժանապատուութիւնից—և ստանձնեց սոսկ առաջնորդի, հրամանատարի դերը, ուղղեց իր ճիգերը դէպի բոլորովին այլ տեսակի մարդանքներ, դէպի կոխ ու նւաճում, յափշտակութիւն և կեղեքում...

Այդպէս ահա առաջացաւ այն հաւաքական պարագիտիզմը—հացկատակային տրամադրութիւնը—որի մասին ակնարկեցինք մեր առաջին գլխի մէջ:

Այդ աղէտաւոր տրամադրութեամբ էր, որ թիւրքերը եկան հաստատուեցին Հայաստանում:

Այդ նոյն աւերիչ հակումներով է՝ որ անյիշատակ ժամանակից ի վեր հաստատուել է նոյն աշխարհագրական միջավայրում մի այլ նօմադ, խաշնարած հօրդա—քիւրդը:

Եթէ հայկական դարաւոր ողբերգութիւնը մեր նախնութեաց յօգուածներէ մէջ բնորոշեցինք մասամբ իբրև արդիւնք կրօնական, իսլամական անհաշտ թշնամութեան, ապա միւս կողմից պիտի ասենք, որ նա մասամբ էլ արդիւնք է, մէկը բիւրաւոր արդիւնքներից այն հսկայ և համատարած անտագոնիզմի, որ եղել է տասնեակ դարերից ի վեր մարդկութեան երկու մեծ տնտեսական-սոցիալական տիպարների միջև—նստակեաց հողագործների և թափառական խաշնարածների. — մի անտագոնիզմ՝ որ իր յարուցած բաղխումներով ու պատերազմներով լցրել է ամբողջ հին աշխարհը, Ասլան-տեանից մինչև Նաղաղ Ավկիանոսը: Դա պայքարն է՝ քաղաքակրթութեան և բարբարոսութեան ժողովուրդները փոփոխում են միջավայրը, անցնում են դէպի աւելի նպաստաւոր հօրիզոններ, բայց նախնական ցեղային յատկանիշները—նրանք, որոնք մշակել են ցեղի հաւաքական կեանքի արշալոյսին, գոյութեան կուր յորձանքներում, բնական միջավայրի բոլոր խճուղած գործօնների ազդեցութեան տակ—այդ յատկանիշները յարատևում են դարեր ու դարեր, նրանք շատ դանդաղ և շատ սակաւ են ենթարկում նոր, մեղմարար, քաղաքակրթիչ ազդեցութիւններին, երբեմն ասես արամագիր են յաւերժանալու, որպէս անէծք, ճակատագիր. Բիւրքը դարեր շարունակ զանգուածօրէն յամուց նոյն նախնական, գրեթէ բնական վիճակի մէջ (*état de nature*). Թիւրքը մի յայտնի չափով փոխեց իր նոր աշխարհագրական միջավայրում, յարմարեց նստակեաց պարապմունքներին, այնուամենայնիւ նրա մէջ ևս ընդհանրապէս յարատեւեցին — և այսօր տակաւին շեշտւած են—հին բարբերն ու առանձնայատկութիւնները, ասիական ստեպների մէջ վաստակած հակումները. նա դեռ մնում է էպպէս նոյն պատերազմիկ, հրամայող ու հարստահարող տարրը իր այլացեղ, խայտառղէտ միջավայրում, նոյն բնազդական հակառակորդը շինարար, քաղաքակրթիչ աշխատանքի, դժւարին և յարատեւ ճիգ պահանջող մարզանքների:

Ի՞նչ էր նա իր պատմութեան արշալոյսին:

Ամենապերճախօս վկայութիւնը տայիս են ցեղի լեզունները, առասպելները՝ նրանցից մէկի համաձայն՝ Թիւրքերի:

Նահապետ Օխուզը չի աւել իր գաւակներին ոչ դուրձան և ոչ գիրք, այլ միայն նետ և աղեղ... Դրանով իսկ նահապետը որոշադրել է իր սերունդների ապագան:

Նոյն լեզունդան ներկայացնում է Թիւրքերին, որպէս ազմիկ, աւերիչ և թալանչի մի ժողովուրդ... Երբք առանձնայատուկ գծեր, որ գտնում ենք և յետնորդների մէջ և որ հազիւ թէ մեղմացած են կատարւած առաջադիմութեամբ^{*)}:

Մարդւած ձիարշաւի և ուղմական արևստի մէջ, վարժւած դեռ մանուկ հասակից սրի, նետի և աղեղի գործածութեան, ծարաւ առնական թոխչքների և ար-

կածների, ասպատակութեան ու աւարառութեան, անվախ և քաջասիրտ, արհամարհող կեանքի, պատուի ու սեփականութեան, արհամարհող անգամ իր սեփական գոյութեան, սակաւապէտ, ժուժկալ և ուժեղ ֆիզիկապէս, զինւած, մի խօսքով, աշխարհակալող ցեղերի բոլոր անհրաժեշտ առաքինութիւններով՝ Թիւրքական նախկին կորիզը թաւալել է Ասիայի անծայր դաշտավայրերում, Ստեպի մերթ ժպտուն, կանաչազարդ, մերթ դաժան և բբաշունչ անհունութեան մէջ, թաւալել է՝ աստիճանաբար աճելով ու զօրանալով, նոր հողեր գրաւելով ու աւերելով, նոր ցեղեր ստորագրելով և իրեն հետ բարձր տալով, հասել է ի վերջոյ հսկայական չափերի, գրոհ է տել—խոտի, արօտների ճանապարհով—միշտ հեռու, դէպի արևմուտք, անցել է գահաժիժւող մրկի պէս, առանց որևէ հետք, յուշարձան թողնելու իր ետքից, առանց հիմնել կարողանալու այդ ահագին ճանապարհի վրայ մի տեական պետութիւն, մի շատ թէ քիչ հաստատուն քաղաքական կազմակերպութիւն:

Եւ, սակայն, նա չէր բնաւ ներկայացնում անկարգ, անիշխան, քաօսային մի խաժամուժ... Եղել են, անտարակոյս, այդ ճարակող հօրդայի մէջ քաղաքական կազմակերպութեան սաղմեր: Ա՞յլ էր ցեղի առաջնորդը...

Սօցիոլոգիան մի ընդհանուր և որոշ պատասխան ունի բոլոր նման խաշնարած ու պատերազմիկ ցեղերի հանդէպ: Շատ վաղաժամ, զանգուածներից առաջ է գալիս մի նշանաւոր անհատ, օժտւած արտակարգ յատկութիւններով, մի կախարհ, աւելի յաճախ մի հերոս, մի տարիքոտ, փորձւած, հեղինակաւոր կտրիճ, մի յանդուգն, արիասիրտ ռազմիկ, որ դիւրութեամբ ենթարկում է մարդկային երամբ իր հմայքին ու կամքին... Աշխարհակալող ցեղի շէֆը — աշխարհակալող կարաւանի առաջնորդն է, հրամանատարը: Ամենից կտրիճը և ամենից շրջահայեացը: Միանգամայն ուղեցոյց, «վալադ» և զինւորական հրամանատար:

Նա կը մեծանայ և կը զօրանայ յաղթութիւնների և նւաճումների հետ: Նա կը խմբէ ժամանակով իր շուրջը բազմաթիւ օգնականներ, ենթաշէֆեր, մի ամբողջ զինւորական մարմին, դասակարգ, որից և կը բղխէ հետզհետէ մի տեսակ կառավարութիւն, պետութիւն: Նա կը յենւի այդ սպայակոյտ-դասակարգի վրայ (ապագայի են ի շէրին Երի)՝ մշտնջենապէս հլու հնազանդ պահելու համար զանգուածները, նիւթելու համար նորանոր պատերազմներ և նւաճումներ: Նա կը կենտրոնացնէ հետզհետէ իր անձի մէջ կառավարելու, դատելու և պատժելու պաշտօնները: Նա կը դառնայ ապագայում բոլոր գրաւած հողերի և ցեղերի միահեծան սեփականատէր և միլիոնաւոր հօրդայի ճակատագրի անօրինող...

Միահեծան մի զօրավար, բացարձակ լիազօրութիւններով սպառազինւած մի շէֆ, որի հանդէպ զանգուածները պարտաւոր են ցոյց տալու կոյր, անպայման, ան-

*) Բառացի մի Թիւրք գրողից. H. Ganem, «Les Sultans Ottomans», էջ 8—9:

մուռն է հնազանդութիւն... Ապագայ սոսլթանն է դա և ապագայ սոսլթանական բանապետ սոսլթեան սաղմն է, որ դրոււմ է արշաւանքների մեծ ճամբու վրայ, նախքան հասնելը փոքր Ասիային և Բոսֆորին...

Եւ յայտնի է, հասարակական գիտութիւնը վկայում է, որ գոյութեան պայքարի մէջ այդ բացարձակ, արսուլի բռնապետութիւնը եղել է աջողութեան, յաղթանակի ամենապիտանութիւնը պայմաններից մինչև «Հասարակութիւնների գոյութեան կուում — սուում է Ապենսեր — հասար պայմանների մէջ յաղթանակող եղել են նրանք, որ ենթարկել են ամենախիստ, ամենազորաւոր հասարակութեան» իրենց շէֆերին, թագաւորներին... քանի աւելի ուժեղ է եղել զուտ մեքենական դիսցիպլինը, կարգապահութիւնը, այնքան աւելի ուժեղ է եղել — այն հեռաւոր ժամանակներում — և յաղթելու շանսը:

Աւելին կայ: Բացարձակ բռնապետութիւնը եղել է ոչ միայն սօցիալական անհրաժեշտութիւն, այլ և մի քայլ դէպի առաջ, պրօգրէսի, առաջդիմութեան մի հանգրուան և նոյնիսկ, իբրև ժամանակաւոր մի հաստատութիւն, նա որոշ չափով խթանել է բազաբակրթութիւնը: Այդպէս է եղել ընդհանրապէս պատմութեան մէջ: Մասնաւորապէս Թիւրքիոյ մասին — ինչպէս կը պարզենք — հարկ է խօսել փոքր ինչ վերապահութեամբ...

Պատերազմը դառնալով մշտնջենական՝ առաջնորդն ևս, որ սկզբներում ընտրելի էր և փոփոխելի համայնքի կողմից, դառնում է հետզհետէ մշտագոյ, անփոփոխելի: Նրա իշխանութիւնը ի վերջոյ դառնում է ժառանգական: Այդ հանգամանքին զօրաւորապէս նպաստում է կրօնը, նախնական հաւատալիքները, հերոսական մեռելների, նախնիքների պաշտամունքը:

Նրա զօրութեամբ՝ իշխող առաջնորդը — իբրև յաջորդ մի հզօր ու պաշտած հրամանատարի — հռչակում է, որպէս հաղորդակից հօր աստուածային բնութեան և դրանով իսկ ստանում է անսահման լիազօրութիւններ... Սկզբներում ցեղի հրամանատարը հիմնում էր իր ազդեցութիւնը սոսկ իր անձնական արժանաւորութիւնների վրայ — արիութեան, հատուկութեան, փորձառութեան, մտաւոր կամ ֆիզիկական կարողութիւնների վրայ: Այժմ նա աւելացնում է այդ բնական առանձնայատկութիւններին՝ գերբնական յատկանիշներ:

Արօնական հաւատալիքներն, այո՛, աւելի ևս ամրապնդեցին այդ անմուռն հնազանդութիւնը շէֆերի հանդէպ: Եւ դա անցաւ ժառանգաբար, սերնդէ սերունդ, դարձաւ սովորոյթ, աւանդութիւն: Բոլոր նախնակոն համայնքների մեջ ահագին է սովորոյթի ուժը, ներկագործած սրբազան հաւատալիքներով, մեռել-աստուածների կամքով: Սովորոյթը, աւանդը ան-

գիր օրէնքն է այդ նախնական ցեղերի մէջ. ինքը ընդհանուր հրամանատարը — աւելի ուշ՝ թագաւորը — նոյն սովորոյթի և աւանդութեան օրգանն է, նրանց հաւատարիմ կամակատարը. և եթէ խիզախէ դէմ գնալ նրանց՝ գահազուրկ կը լինի:

Այդպիսով իրօք մեռելներն են իշխողը և կառավարողը... Այդ տեսակ ներշնչումներով և այդ ոգով կրթւեց ու դաստիարակեց անիշատակ դարերից ի վեր մեղ տիրապետող ցեղը: Այժմ մի ուժ յետագայում, ոչ մի թարմարար, բարեխառնող հոսանք չ'եկաւ մեղմելու, փափկացնելու սովորոյթների այդ գրանիտայ ապառաժը: Ի սլամը աւելի ևս բաջալերեց մահաշունչ ուտինը, աւելի ևս ուժ տւեց աւանդապաշտութեան այդ հսկայ ու այլասեռող պատուհասին, որի առթիւ խօսել ենք արդէն:

Այժմ հետևենք ցեղի արշաւին: Մեծ կարոււնը ուղղում է Թուրքեստանի և Իրանի վրայով դէպի Հայաստան և Փոքր Ասիա: Թարմ, կորովի և ուզմական ուժերի առջև, մին միւսի ետևից խոնարհոււմ են այդ հիւժւած և ուժասպառ երկիրները: Ընկնում է արաբական խալիֆութիւնը, ընկնում է նւաստացած, առաջադէմ Պարսկաստանը, շառաւուժով խորտակում է և յիւր Բիւզանդը, ներքուստ մշակած անվերջ երկպառակութիւններով, տարրալուծւած, ապականւած... Ընվեհեր ձիււրները ամեն ինչ ոտնակոխ են անում իրենց յաղթական առաջխաղացութեան մէջ, և... առաջին բայլերից իսկ մատնում են իրենց բնութեան ճակատագրական արատը. նրանք իշխում են իրենց նւաճած ցեղերի վրայ, առանց կարենալ կառավարելու ստորագրում են իրենցից բարձր, քաղաքակրթւած պարսիկներին, բայց ստիպւած են նրանց աջակցութեանը դիմելու՝ երկրի մէջ կարգ ու կանոն սահմանելու համար: Այդ գիծը յարատեւեց նրանց ամբողջ պատմութեան ընթացքում, երբէք նրանք չկարողացան կառավարել հպատակներին, սերտ կապեր հաստատել նրանց հետ, այլ մնացին միշտ օտարներ, միշտ հիւրեր իրենց գրաւած երկիրների մէջ...

Երիտասարդ բանակը, յաղթանակներով բաջալերւած, առաջ գնաց — միշտ դէպի Արևմուտք — կոյր, տարերային մղումով, առանց նպատակի պարզ գիտակցութեան:

Մի նոր ուժ եկաւ արտակարգ թափ ու սլացք հաղորդելու գահաժիւժող հօրգաներին: Այնտեղ, արաբների և պարսիկների միջավայրում, մահաբանութեան հռչակաւոր որրանի մէջ, ասիական խաժամուժը — մատնելով հանդերձ իր կատարեալ անկարողութիւնը շինարար, կազմակերպիչ աշխատանքի ասպարէզում — վաստակեց մի նոր խթան, որդեգրեց մի մեծ, հզօր գաղափար... Նա գրկեց Ի սլամը:

Եւ... մի նոր աշխարհ ծնունդ առաւ երկու կարող ազգակների — ցեղի և կրօնի, Թիւրքի և Ի սլամի — ամուսնութեամբ, դաշնակցութեամբ: *L'alliance des*

tures avec l'Islam enfant un monde 5) — Ճիշտ է ստու՞մ Լազիս Այն ժամանակէլ, ասիական և եւրոպական քաօսի ու համատարած անիշխանութեան մէջ՝ դա մի ահեղ ու պատկառելի ուժ էր, որ բարձրանում էր հօրիզօնում:

Երկու ուժերն էլ — ցեղ և կրօն — համանման տրամադրութիւններով օժտուած: Երկուսն էլ վառուած յարձակողական ախորժակներով, նւաճելու, իշխելու, յերելու անդիմադրելի տենչով: Եւ միեր միւսին օժանդակեց, ուժեղացրեց, Իսլամը տագնապի մէջ էր և գրեթէ արդէն մարելու վրայ: բաղաբանապէս սպառուել էին նրան կրող ցեղերը, սպառուել էին ամենից առաջ՝ արաբները: Նոր ցեղը թարմացրեց հին կրօնը, կեանք ու ոգի ներշնչեց և դարձրեց այն մի հզօր ու ծաւալուն պետութեան պաշտօնական հաւատամբ:

Իր հերթին, Իսլամը աւելի ևս բորբոքեց նւաճողական տենչը թիրբերի մէջ. նա ունեցաւ մի նոր, ահարկու և վրէժխնդիր ռազմիրա, յանձին Օսմանի... այսօրւայ թիրբական արքայատոհմի և կայսրութեան հիմնադրի:

Մի արիւնոտ ռազմիրայ և մի արիւնոտ, աշխարհագրորդ վրիժառութիւն, որ վաճնչ, Այդ անւան հետ կապեց այնուհետև ասիական ստեպաներից դուրս վրիժած հրաբխային հեղեղը, որ գնում էր պատժելու քրիստոնէութիւնը, քաւել տալու այն բոլոր նւաստացումներն ու արհաւիրքները, որ քրիստոնեայ մարդկութիւնը պատճառել էր խլամի՛ն՝ խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ:

Ցեղը արդէն եռում էր աշխարհակալութեան տենչով — կրօնը եկաւ հրահրելու այդ տենչը, վառելու, հիպնօզելու մոլեգնոտ զանգւածները վրէժխնդրութեան երկնային պատգամներով: Նա եկաւ ազդարարելու այդ խոպան, նահապետական զանգւածներին, որ հաւատի համար կռուող ու նահատակողները կարժանանան Մահ — մեղի երանաւէտ դրախտին, որ այդ գալոց հրապուրիչ դրախտի հանդէպ՝ ներկայ կեանքը երկրորդական, արհամարհելի արժէք ունի, որ „Ջհադ“, սրբազան պատերազմը յանուն կրօնի՝ գերագոյնն է փառքերից ու պարտքերից:

Եւ սկսեց մի նոր, աւելի շքեղ ու շառաչուն դիւցազն ամարտի դարաշրջան: Օսմանը — մի անվեհեր ռազմիկ-հրամանատար, մի յանդուգն ու խելացի կարաւանապետ: Բայլ առ քայլ նա առաջացաւ իր հազարաւոր ձիաւորներով, առանց ուժեղ զիմադրութեան հանդիպելու նւաճեց Բիւզանդի հսկայ և փերուն մարմնի բեկորները (XIII դարի վերջերում), հասաւ մինչև Բրուսսայ: Եթանդրները շարունակեցին արշաւանքը, միշտ նոյն աջող, բարեբաստիկ հանգամանքներում, գրեթէ առանց զիմադրութեան հանդիպելու... մինչև հասան, Մահմեդ II-ի օրով, Կ.

*) Թիրբերի գաշակցութիւնը իսլամի հետ մի նոր աշխարհ ծնեց:

ողիս (1453 թ.), Ապա մի թուիչք դէպի Բալկանները — և ամբողջ արևելեան քրիստոնէութիւնը անցաւ Մահմեդին: Վերջապէս, նոյն ռազմական, անօրինակ խանդավառութեամբ, Ալլահ ու Ջհադ ազադակելով նրանք հասան Արևելքի դուռը... ուսկից, սակայն, հասանքը մի յետադարձ ծփանքով նահանջեց վերստին դէպի Բալկանները:

Եւ հաստատուեց օսմանեան թագաւորութիւնը իր երկու կողերի վրայ, մի ճակատն ուղղած դէպի Ասիա, միւսը դէպի Եւրոպա:

Տիպար-պետութիւն: Նա եղաւ ցեղի հարազատ պատկերը, նրա ճշմարիտ հայելին, նրա մտայնութեան ու արամադրութեան թարգմանը, արտայայտիչը: Նա թերևս ասիական բռնապետութեան ամենամարուր ձևն էր, ամենաանաղարտ տիպը: Գուցէ ոչ մի տեղ վեհապետի անձնիշխանութիւնը չէր հասել այնքան ահարկու չափերի, այն աստիճան սանձարձակութեան:

Մենք արդէն տինք այդ տիպարի հիմնական առանձնայատկութիւնները և նրա ծագման պարագաները՝ վերը բերած ընկերաբանական մեր ընդհանուր խորհրդածութիւնների մէջ:

Ձէնքի ուժով կազմակերպուած պետութիւնը ծայրէ ի ծայր գիւնուորական դրոշմ էր կրում: Արօն, մօրալ, բարոյագիտական սկզբունքներ — ամեն բան սպասաւորում է այդ զինւորական պետութեան, ամեն ինչ յարմարեցւած է նրա գերագոյն պահանջներին: Արիշօքէնը էլ չեն ճանաչում, բացի զինւորական, դաշտային դատ ու օրէնքից, որ գործագրել են դարեր շարունակ, իրենց մրդկոտ, պատերազմական գոյութեան ընթացքում: Սուլթանը — նախկին զօրավարը — օժտուած է բացարձակ, անսահման իշխանութեամբ, թէ աշխարհիկ և թէ հոգևոր: Միահեծան բռնապետութիւնը հասնում է կռապաշտութեան: Վեհապետը մի երկրաւոր ասուած է, „նմենարարձրելի սուերն է“, Արեգակի և Լուսնի եղբայրը, բոլոր թագերի բաշխողը երկրի վրայ: Նա բարձր է ամեն օրէնքից, նա կարող է յօրինել, ուղղել, ունչացնել օրէնքները: Նա կարող է կոտորել, թալանել, աւերել միլիոնաւոր հպատակներին, նա տէր է բոլոր հողերի և կեանքերի: Այոյր, բացարձակ հնազանդութիւնը այդ Տիրոջ վերաբերմամբ՝ կրօնական դօգմ է, հաւատոյ հանգանակ:

“Ասիոյ սրտապարար դաշտերը, Յունաստանի, Թրակիայի չքնաղ հովիտները, Նեղոսի արգասաբեր աւազանը, Արաբիայի անոյշ համեմանքները, Պարսկաստանի, Արաստանի, Ունգարիայի մեծագոյն մասի հարստութիւնները, ամբողջ Հայաստանը, Մօլդաւիան, Բուլղարիան, Սերբիան, — նրանք բոլորը միանում են այսօր՝ որպէս զի գոհացումն տան մէկ հատիկ էակի — Սուլթանի — ցանկութիւններին“... Այս հակիրճ տողերով վարպետօրէն բնորոշում է հինաւուրց ճանապարհորդ Ռիկաֆտ օսմանեան բռնապետութեան տարամբժ

էութիւնը, մեզ արդէն ծանօթ աշխատութեան մէջ *) ։
 Ռիկաֆտի «այսօրը» 17-րդ դարու մէջ է։ Սակայն նոյն կացութիւնը յարատեւեց և նոյն բնորոշումը մնաց իր լիակատար ուժի մէջ մինչև 1908 թ. յուլիս ամիսը։ Բոնապարտի բաժանորդը գերագոյն օրէնքն էր — *lex suprema* ։ «Եթէ անգամ — գրում է նոյն 17-րդ դարու ճանապարհորդ — Տետազոտողը — եթէ անգամ նա հրաժայէ ամբողջ բանակները՝ ցած նետուիլ ժայռերից, կամ սուրջ շինել իրենց մարմիններից, մի գետ անցնելու համար, կամ թէ իրար կոտորել՝ Տիրոջ զարծացնելու համար, — նրանք պէտք է հնազանդւին... Եւ այս ժողովուրդները միանգամայն բնական են համարում միահեծան բռնակալութիւնը»... ։

Ազնւականութիւն չկար։ Սուլթանական միահեծանութեան գլխաւոր կռււածք — զ ի ն շ ո Ր ա կ ա ն ու թ ի լ Ն ն էր։ Եղե՛լ է արգելք Թիւրքիոյ մէջ ֆէոդալական ազնւականութիւնը։ Թւում է թէ այն։ Բայց յամենայն դէպս, ոչ արեւմտեան կաղապարով։

Շէնյ որ ասպհակեց Երկրի նւաճումը — սուլթան է նոյն Ռիկաֆտը — սուլթանը (*le Grand Seigneur*) սկսեց բաժնել հողերը զինուորականների մէջ (*entre les gens de guerre*), իրեն հաստատում նրանց արժանիքի և կատարած աշխատանքի։ Այդ հարաբերւոյնները կոչուում են թիւրքերի մաս «Թիւրա»։ Զինուորականները պարտաւորում էին իրենց արամադրութեան տակ պահպանելու որոշ թւով մարդիկ ու ձիեր, որպէս զի պատերազմի երթան ամեն անգամ, երբ սուլթանը կը հրամայէ։ Այդպիսով, Երկրը գտնուում էր զինուորների ձեռքում։ Այդ թիւ մարդ շատ նման է Անգլիոյ մէջ մեր ունեցած հողերին, որոնք զուում են մէկ որոյմանով՝ աջակցել վեհապետին պատերազմի ժամանակ։ Միայն թէ — անկողնում է Թիկաֆտ — Անգլիոյ մէջ այդ հողային շնորհումները հաստատուած են օրէնքով, մինչդեռ թիւրքերը օգտուում են իրենց շնորհած հողերից ոչ իբրև սեփականատէր, այլ իբրև սոսի արդիւնաւոր (*usufructier*, արդիւնքը վայելող)։

Այդպիսով, սիւղ էր էնը, վեհապետը թիւրքիոյ մէջ այն չէր, ինչ որ Եւրոպայում։ Թիւրքական ֆէոդալիզմը (աւաատագետական կարգուսարքը) շատ տարբեր էր արեւմտեանից։ Արեւմուտքում դա մի անգամ, լայնածաւալ դաշնակցութիւն էր մանր ու խոշոր բռնակալների, որոնցից իւրաքանչիւրը կատարելագոյն անկախ էր իր սահմանների մէջ, ունէր բացարձակ իշխանութիւն իր հպատակների վրայ։ Այդ է ճշմարիտ ֆէոդալականութեան ամենաէական և ամենագորշի, անհանգուրժելի կողմը։ Դա ամենավատագոր բռնակալութիւնն է, սուլթան է Գիզոյ Բոնակալը, գաւառի տէրը, կարելի է ասել, ամեն վայրկեան կանգնած է քաղաքացու դրան առջև, հսկում է և գիտում նրա ամեն մի շարժւածքը։ Ամեն վայրկեան նա հաշուում է իր հպատակներին, տեսնում է իր գահից սեփական թագաւորութեան սահմանները։ Գարդկային կամքի բնահամոյքները այդ տեսակ պայմանների մէջ ծաւալուում

են իրենց ողբալի տարօրինականութեամբ, և պայմանների, կացութիւնների անհասարակութիւնը նմանօրինակ պայմաններում աւելի խիստ է, զգալի է... Մի կողմից փառաշուք դղեակներ, հսկայական հարստութիւններ, ուժ, պերճանք, անկախութիւն (իշխող աւատատէրերի մէջ), միւս կողմից՝ սոսկալի թըշուաւութիւն, սկաւորութիւն ու սարկութիւն (ժողովրդային զանգւածների մէջ)։ Բնակիչները՝ շարունակ զոհ էին, բուռնութեան նոխազ աւատատէր իշխանների յաւիտենական վեճերի ու ընդհարումների և կեանքը յուսա հատական էր, մշտապէս խանգարւած ու խռոված... *)։

Ըստ Գիզոյի, «զուտ, անխառն բռնակալութիւնը» (*monarchie pure, absolue*) ունի որոշ առաւելութիւններ՝ ֆէոդալական այդ հարիւրաւոր մանրանկար բռնակալութիւնների հանդէպ։ Այնտեղ միահեծան բռնակալը սարբեր և ձորերով բաժանւած է իր հպատակներից, ուստի և վերջինները աւելի հանգիստ են, — ամենքն էլ հաւասար միևնոյն սարկական լծի տակ, կեանքը, հեռակապէս, աւելի տանելի է բռնակալութիւնը, այսպէս ասած, մեղմանում է տարածութեամբ, հեռաւորութեամբ... ։

Այդպիսի «զուտ բռնակալութիւն» էր օսմանեանը Այդտեղ չկային բազմաթիւ անկախ իշխաններ, աւատատէրեր՝ իրենց յաւիտենական ու արիւնոտ մրցուածներով։ Կար միայն մէկ ընդհանուր Արև-Արբայ, նախնի հզօր կարաւանագետը, նրա ժառանգը, ասուածային յաւանիշներով սպառազինւած սուլթանը, որ պահում էր ամբողջ ազգաբնակչութիւնը իր տիրական հմայքի, իր փառաշուք, անտեսանելի և անմատչելի գահոյքի և ապարանքի թոճութեան տակ։

Գիզոյի ձևակերպութիւնը ընդհանուր առմամբ գուցէ ճիշտ է։ Գուցէ, յիշուի, տարածութիւնը, հեռաւորութիւնը փոքր ինչ մեղմել է բռնակալութեան պատահանները։ Ասիոյ մէջ, Եղե՛լ են, հարկաւ, այնտեղ ևս մանր-մունր տեղական բռնակալներ — ամբողջ փոսմակը փաշաների, վալիների, գայմագամների... Բայց նրանց բռնակալութիւնը սահմանափակ էր, նրանք ֆէոդալ-իշխաններ չէին։

Սակայն միւս կողմից՝ որպիսի տարբերութիւն։ Արևմուտքը, այնուամենայնիւ, իր ֆէոդալական քառույժ ու ընդհանուր անապահովութեամբ՝ շատ աւելի բարձր է, գերագասելի է մեր ասիական թմացուցիչ, անասնացնող բռնակալութիւնից։ Այդպէս է եզրակացնում և Գիզոյ։

Այնտեղ, Արևմուտքում, տարածութիւնը փոքրիկ լինելով վեհապետի և իր ստորադրեալ վասսալների (ձորտատէրերի) միջև՝ վերջիններս չունէին սարկական հպատակութեան ու հնազանդութեան զգացումներ դէպի վեհապետը։ Զարգանում էր նրանց մէջ — այդ աւատական, ազնւական դասակարգի մէջ — անկախութեան, անհատականութեան, մարդկային արժանապատուութեան

*) *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. 1670 թ.*

*) *Guizot, Histoire de la France, I v.*

զգացուցը, որ այնպէս յատուկ է արեւմտեան ասպե-
տական միջնագարին և որը ժամանակով,
ի շարս այլ գործօնների, պիտի բանար դռները ժողովր-
դական ազատութեան:

Փնտրեցէ՛ք այդ անկախութեան ու արժանապատու-
թեան զգացուցը Արեւելքում, Թիւրքիայում: Սագրա-
զամից մինչև յետին գիւղացին—ամենքը, բոլոր հպա-
տակները անմոռնչ, գեանատարած ստրուկներն են
վեհապետի, անդադար բծում են, շողբորթում, երկըր-
պագում:

ՊԱՅ կայսրութեան մէջ ստրուկներ միայն
կան—ասում է նոյն Ռիկաֆտ—և հրաշք կը լինէր,
եթէ գտնէր որևէ մէկը՝ ազատութեան սէր ունեցող՝...

Հեգեւի խօսքը արդարանում է մասամբ — այդտեղ,
արեւելեան բռնապետութեան մէջ՝ միայն «մէկն է
ազատ» — միահեծան թագաւորը: Նրա ազատութիւնն
ևս, սակայն, յարաբերական է... ենթակայ պաշտական
մշտնջենաւոր դաւերի ու ցնցումների, պարբերական մա-
հափորձերի...

Ըմբոստացումներ լինում էին նաև Թիւրքիայում —
մանաւանդ հեռուոր նահանգների մէջ. այդպէս է
վկայում Ռիկաֆտ. բայց նրանք շուտով խեղդուում էին
արեան հեղեղներում, և սուլթանական ջախջախիչ գե-
րիշխանութիւնը անփոփոխ կերպով յարատուում էր դա-
րերի խոր ու միապաղաղ գիշերի մէջ... Շրջապատած
փորրաթիւ կամարիլայով, յենւած զինուորական նոյնպէս
փորրաթիւ լէգեօնի վրայ, նա կարողացաւ երկար դարեր
կանգուն պահել ասիական յիւնջ բռնապետութեան՝
պաշտամունքը տասնեակ միլիօնաւոր ազգաբնակչութեան
մէջ:

Ապստամբութիւնը, զանգւածային ըմբոստացումը
դիւրին բան էլ չէր: Մենք արդէն խօսեցինք այդ մարդ-
կային նախիրների բարացած, աւանդապաշտ բարբերի
ու սովորոյթների մասին: Չուտ ցեղային-հոգեբանական
պատճառներին աւելանում էր և տնտեսական պատ-
ճառը: Սարսափելի տուրքերը, որ դնում են մարդկանց
աշխատանքի վրայ, հասցնելով նրանց ծայրագոյն աղ-
քատութեան, անընդունակ են դարձնում այդ մարդ-
կանց՝ ըմբոստանալու, որքան էլ շատ տանջին նրանք.—
ձիշտ է նկատում Բակօն իր «Փորձ»-երից մէկի մէջ...
«Անհնարին է, որ հարկերի ծանրութեան տակ անքա-
ցող մի ժողովուրդ քաջ լինի, արիասիրտ. մի ազգ չի
կարող միանգամայն լինել առիւծ և բեռի տակ հե-
ծող էջ»...

Հուշակաւոր անգլիացու այդ իմաստուն խորհրդածու-
թիւնը ձիշտ է մասնաւորապէս թիրքահայ ժողովրդի
կացութեան ու հոգեբանութեան նկատմամբ՝ մինչև
1890 թւականը, մեր շարժման արշալոյսը...

Աւատականութիւնը դեռ չփթթւած՝ մարեց. նա յա-
րատեց, կիսաուպուստ, միայն զայստանում ու Քիւր-

դիստանում—բրդական գէրեքէյուութեան
ձեռով—և մի բանի այլ գաւառներում: Ռիկաֆտի վկա-
յութիւնը այդ մասին ևս պարզորոշ է.

«Պէտք է նկատել, որ Քիւրդիստանը (la Curdie) նա-
ծելուց յետոյ՝ ամբողջ երկիրը բաժանեց սանջակների, այն
տարբերութեամբ, որ այդ սանջակների հողերը փոխանցւում
էին բնտանիրներին ժառանգական իրաւունքով. զաւակները
յաջորդում էին ձեռներին... մինչդեռ ուրիշ սանջակների
մէջ աւատական հողատէրերը վճարում են որոշ տուրք թա-
գաւորին և պահում ու մշակում են իրենց հողերը այն
պայմանով միայն, որ ծառայեն այդ թագաւորին և ի հարկին
հետևեն նրանց՝ պատերազմների ժամանակ... Քրդերը,
ասում է Ռիկաֆտ, բացարձակ տէրեր են իրենց հողերի ու
գայլերի:

Ինչո՞ւ մարեց ֆէօդալական սիստեմը, ինչո՞ւ շղար-
գացաւ ազնւականութիւնը՝ թէ տիրապետող և թէ
գրեթէ բոլոր հպատակ ցեղերի մէջ... և այդպիսով
դասակարգային շերտաւորումը իր անդրանիկ և էական
շրջանի մէջ առանձնայատուկ ուղղութիւն առաւ, միան-
գամայն տարբեր արեւմտեան էւօլիւսիօնի ընթացքից և
օրէնքից...

Դա մի ուշագրաւ երևոյթ է և դժւարալոյծ մի
կնձիռ: Մի երևոյթ՝ որ, անտարկոյս, ունեցել է անդ-
րագարձումներ թիրք կայսրութեան, ապա ուրեմն և
հպատակ ժողովուրդների ճակատագրի վրայ: «Ջինջ»,
բացարձակ միապետութիւնը կանգուն մնաց, իբրև միակ
տէր հրապարակի, առանց մրցակից և հակառակորդ
դասակարգերի... Ջինուորականութիւնն անգամ ի վերջոյ
նրա ձեռքով իսկ խորտակեց... զուտ արեւելեան մեթօ-
դով... կոտորածով: Ինչպէ՞ս բացառել այդ տարա-
մերժ, ըստ երևոյթին աննօրմալ կացութիւնը, կամ—
ուրիշ խօսքով—ինչպէ՞ս խափանեց նօրմալ, բնականոն
էւօլիւսիօնը:

Եթէ կամենանք համառօտակի բանաձևել, պիտի
ասենք, որ մօտաւոր պատճառները տնտեսական
են, իսկ հեռուորը՝ ցեղային-հոգեբանական:

Ազնւականութիւնը զարգանում է տնտեսական խա-
րիսխների վրայ, իսկ նրանք վաղաժամ զարնեցին և
ոչնչացան նոյն միահեծան դեսպօտի ձեռքով: Նա միակ
տնտեսական տէրն էր կայսրութեան մէջ և չէր
հանդուրժում որևէ ուրիշին: Նա իրաւական և իրական
տէրն էր երկրի անհուն գանձերի—և բոլոր հպատակ-
ները վայելում էին միայն նրա շնորհները, կարող
էին ստանալ օրևէ գոյք, սեփականութիւն միմիայն նրա
վեհանքն առատաձեռնութեամբ: Նա չէր թողլ տալիս
անգամ զօրաւոր, իշխանազն ստորագրեալներին՝ կտա-
կելու իրենց վայելած հողերն ու հարստութիւնները
իրենց ժառանգներին: Բռնակալի կամքը միջամտում էր
ամեն պարագայում և մեռնողի գոյքերը յաճախ պար-
զապէս գրավում էին: Առանց ճանաչելու Մակեմովել-
լիին, սուլթանները հարազատութեամբ կիրառել են նրա
նշանաւոր հրահանգը:

Անհատների և խմբումների ամբարտաւանութիւնն ու

ըմբռնողները զուգուր համար, ամենապահօժ և ան-
աղձ ու կ միջոցն է՝ փակել ճամբան, որով նրանք կարող
են ուժ ձեռք բերել և հասնել իշխանութեան...

Հարստութիւնը ուժի և իշխանութեան աղբիւրն է.
հարկ էր, ուրեմն, ցամաքեցնել այն: Եւ սուլթանը չէր
տոկում, որ իրենից զատ՝ որևէ մէկը ժառանգաբար
տէր զառնայ հարստութեան:

Դիմենք դարձեալ Ռիկաֆտին.

Համարելով ինքզինքը փաշաների աւագ եղբայր, սուլ-
թանը գրաւում էր այդ փաշաների ամբողջ գոյքը նրանց
մահից յետոյ. իր քեֆի համաձայն բաժին էր հանում մե-
ռածի գաւախներին, մնացածը իւրացնում էր... Այդ միջոցով
աւերում էին մեծ գերդաստանները... Այդպէս լուծւեց
ժողովների ազնւականութիւնը. բազմաթիւ մեծ բնտանիք-
ներ զրկւեցին, քայքայուեցին... Սուլթանը կործանեց
հին ազնւական ու թիւնը:

Թերևս չափազանցութիւն չէ Ռիկաֆտի վերջին ֆորզը
եթէ Արևմուտքում հզոր, ազդեցիկ բռնակալները
երբեմն — իրենց ահեղ անհատականութեան ու հեղի-
նակութեան ուժով — կարողացել են խորտակել ժամա-
նակաւորապէս, անդամալուծել ամբողջ դասակարգերի
բնականօն զարգացումը, ապա զարմանալի չէ, որ ստրուկ
ու տիրապաշտ Արևելքի մէջ նոյն դահալին պաշտօնը
աւելի ևս յաջողութեամբ կատարել են սուլթանները...
Եւ նրանք կատարել են յենւած այն կոյր, բնազգային
պաշտամունքի, այն հլու, անասնական հնազանդութեան
վրայ, որ տածում են մահմեդական Արևելքի զանգ-
ւածները դէպի Խալիֆն ու Հրամանատարը... Մի հնա-
զանդութիւն, որ գալիս է նոյն ասիական ստեպներէց,
նոյն թափառական ու պատերազմիկ համակենցադի օրե-
րից... Մի սոսկալի, մահաշունչ կրակոտական ու-
թիւն, որ դարձել է ցեղի հոգեբանութեան տիրապե-
տող յատկանիշը...

Թռնաւորը ամեն ինչ էր... անգամ տէր, հրամանա-
տար տնտեսական գործօններին: Եւ նա մնաց
այդպիսին ոչ միայն այն հեռաւոր դարաշրջանում, այլ և
նոր ժամանակներում, 19-րդ դարի վերջում, երբ նորա-
գոյն արդիւնաբերութեան և բաղաբարկութեան Արևը
սկսել էր ճառագայթել դէպի բոլոր, անգամ հեռու-
ասիական հօրիզոնները: Մենք տեսանք, թէ ինչպէս մի
Արդիւ Համիդ կարողացաւ իր դիւային, կործանարար
հանձարով իր կամքին ու բնահաճոյքին ենթարկել, հպա-
տակեցնել կայսրութեան ամբողջ կեանքի մեքանիզմը,
կարողացաւ խափանել, խեղաթիւրել, այլանդակել տնտե-
սական գործօնները, բովանդակ զարգացումն ու առա-
ջադիմութիւնը...

Փաշաները, ասում է Ռիկաֆտ, կրթւում էին և
դաստիարակում յայտնի ոգով, արքայական պալատի
մէջ, դառնում էին մի մի հլու սպասուոր և ապա զըրկ-
ւում էին այլ և այլ ծայրեր կառավարելու: Ամեն միջոց
ի գործ էր դրում, որպէս զի նրանք չափից աւելի
բարձրանային և մանաւանդ հարստութիւն չ'աւարեկին:

«Աշագրու են են 17-րդ դարի անգլիացի ուղևորի
«տնտեսական - ժառերիայիտական» մեկնութիւնները
Թիւրքիոյ կացութեան ծանրակշիւ իրողութիւնների վե-
րաբերմամբ: Նա բացատրում է արւեստի և արւ-
դիւնաշահ աշխատանքների բացակայութիւնն ևս զուս-
տնտեսական պատճառներով:

Եւ ինչու թիւրքերը չեն դարգայնում արւեստ, վաճա-
սականութիւն, երկրագործութիւն, ինչու նրանք չեն շինում
լաւ տներ... Որովհետև դիտեն, որ իրենց չի պատկանում
գոյքը, չունին ապահով ժառանգներ:

Այդ «պատճառը», տարաբախտաբար, երկրորդական
է: Նա վերացաւ յետագայում և այնուամենայնիւ տի-
րապետող ցեղը անգոր եղաւ — մինչև օրս էլ անգոր է —
զարգացնելու արւեստ, ճարտարապետութիւն, վաճառա-
կանութիւն և այլն: Աւելի խոր պատճառները կան,
թագնւած ցեղային-ժառանգական խորամտութեամբ բնազգ-
ների մէջ, որոնց համար լուսաբանող իրողութիւններ
գեռ պիտի բերենք: «Թիւրքերը արհամարհում են ար-
ւեստները, գիտութիւնը և նոյնիսկ առևտուրը, նրանց
ժօտ յարգի է միմիայն զինուորական պետութիւնը»,
ասում է նոյն Ռիկաֆտը:

Սակայն, «զինուորական համայնքը» չմնաց, հարկաւ,
միանգամայն հօժօժեն, միապաղաղ Աշխատանքի բաժա-
նում և դասային շերտաւորումներ յայտնի չափով առաջ
եկան և այդտեղ ճարտարաբար, այդ շերտաւորում-
ները չ'առաջադիմեցին ոչ խորութեամբ և ոչ լայնու-
թեամբ: Նրանք մնացին թեթեւ, մակերեսային: Մասնա-
ւորապէս վաճառական ու թիւնը, որ առաջին
խոշոր փուլն է քաղաքակրթութեան էւօլյուսիօնի, որ
ապրանքներն փոխանակութեան հետ առաջ է բե-
րում ժողովուրդների մէջ նաև մտքերի փոխա-
նակութիւնն ու շփում — վաճառականութիւնը միշտ
մի տեսակ խորթ ու օտար զբաղմունք մնաց թիւրք
իշխող ցեղի համար. նա մինչև օրս էլ տակաւին իր
խակ, նահապետական վիճակի մէջ է...

Դասակարգային շերտաւորումի ու խտրութիւնների
դէմ-յանդիման կանգնած էր, վերջապէս, մի այլ ճնշող,
կաշկանդիչ ուժ — կրօնը: Արդէն տեսանք մեր նախըն-
թաց յօդւածների մէջ, թէ ինչպէս Ղուրանը ինքզինքը
թշնամի էր յայտարարում դասակարգային տարբերում-
ների և բարոզում էր հաւասարութիւն հաւատացեալ-
ների մեծ գերդաստանում: Իսլամը այդպիսով մի առան-
ձին հակառակութիւն պիտի ցոյց տար ազնւական-
ն ու թեան: Եւ, անշուշտ, նա իր որոշ գերն ունեցաւ
այդ ազնւական դասակարգի վաղաժամ անդամալուծման
մէջ: Նրա վրայ էր յենւում մասամբ բռնապետը, նրա
տառի և հրահանգի համաձայն էր վարւում, երբ խոր-
տակում էր այդ դասակարգի գոյութեան խարխիւները:

Շատերին է ուրախացնում երևոյթը: Մասնաւորապէս,
թիւրք իդեօլօգները, իրենց կրօնի «համբերողութեան»
փաստի հետ՝ սիրում են յիշատակել և դրւատն

ազնւականութեան շքոյժութիւնը թիւրք
ցեղի մէջը լաւ էր, թէ վատ՝ այդ շքոյժութիւնը Բա-
րբախտ, թէ չարբախտ հանգամանք՝ երկրի ընդհա-
նուր, բաղաբան և սօցիալական զարգացման համար:
Ահա կնճիռ: Բակօն ասում է. «ամեն մի պետութիւն,
ուր չկայ ազնւական դասակարգ, մի զուտ բռնակալու-
թիւն է—ինչպէս թիւրքերինը — որովհետեւ ազնւակա-
նութիւնը չափաւորում է, բարեխառնում ինքնակալու-
թիւնը»:

Բակօն լիովին իրաւացի է, եթէ ի նկատի ունի իր
սեփական հայրենիքը: Անգլիական ազնւականութիւնը,
յիբաւի, շատ վաղաժամ, դեռ XIII դարի մէջ կարո-
ցաւ սանձ դնել միահեծան բռնապետութեանը, իւրեց
նրանից մի յայտնի սահմանադրութիւն ու ազատութիւն,
որ չուկէտն եղաւ հեռաւոր և բախտաւոր սահմանա-
դրական զարգացումի:

Նոյնը, սակայն, դժւար է ասել ռուսական, սպանիա-
կան, գերմանական, աւստրիական, ունգարական և մի
շարք ուրիշ երկիրների ազնւականութեան մասին, ուր
նա (այդ ազնւականութիւնը) ամուր պատւարն է միա-
պետական գահի ու ռեժիմի:

Ազնւականութիւնը գրեթէ ամենուրեք հանդիսացել է
և այսօր էլ դեռ հանդիսանում է էպպէս ճնշող ու
մակարոյժ տարր: Սակայն մի հանգամանք կայ: Այդ
դասակարգի մի խոշոր, պատմական ծառայութիւնը կայ,
որ անկարելի է ժխտել: Գրեթէ ամեն տեղ նա զօրաւոր
խթան է եղել մտաւոր գործունէութեան, գրագիտութեան
և գիտութեան, գեղարւեստի և փիլի-
սոփայութեան: Մտաւոր մարզանքները շատ թէ քիչ
բարգաւաճել են միմիայն այն երկիրների ու հասարա-
կութիւնների մէջ, ուր եղել է բարեկեցիկ մի
դասակարգ, ազատ առօրեայ նիւթական կեանքի
մտահոգութիւններից: Եւ այդ դասակարգը եղել է
ազնւականութիւնը (նոյն պաշտօնը կատարել է մասամբ
կղերը):

Դժւար է պնդել, ի հարկէ, որ թիւրքական ազնւականու-
թիւնն ևս—եթէ նա ճողոպրէր սուլթանների մնձնիշխա-
նութեան ճիրաններից և կանգուն մնար արևմտեանի պէս,
իրրև անկախ ու բարեկեցիկ դասակարգ — դժւար է
ասել, թէ նա կը նւիրէր իր ազատ ժամանակն ու մի-
ջոցները մտաւոր, գեղարւեստական, կուլտուրական մար-
զանքների, կըստեղծէր թիւրք իմացական բաղաբանը-
թութիւն, կը չափաւորէր նաև միահեծան իշխանու-
թիւնը... Դժւար է ենթադրել այդ բոլորը, քանի որ
այնքան ձախորդ, աննպաստ են ցեղի զարգացման ու
առաջադիմութեան ընդհանուր պայմանները: Կորով, տո-
կունութիւն, յարատևութիւն աշխատանքի մէջ—ահա
թէ որոնք են բաղաբանութեան ու առաջադիմութեան
մեծագոյն խթանները: Միջավայրը զօրաւոր է և ազդեցիկ,
անտարակոյս, և ոչ մի ազգ չի քաղաքակրթւել ինքնիրեն,

իր սոսկական ուժերով, առանց մղումն ստանալու շրջա-
պատող միջավայրից: Սակայն, մարդկային գիտակցական,
նպատակաւոր ճիգն է, մարդկային ստեղծագործ ու յե-
ղափոխիչ ուժն է, որ յարաճուն կոհակներով առաջ է
մղում պատմութեան անիւր, փոփոխում է միջավայրը,
հակազդում է բնութեան կոյր ուժերի դէմ, շա-
հագործում նիւթն ու ուժը, հում բերքերը, զարգա-
ցնում է գիտութիւնը և դրանով իսկ յաղթահարում
տարերքները, աճեցնում, բազմապատկում նիւթական և
իմացական գանձերը... Մինչդեռ բնական, տարերային
ազդակները մնում են ընդհանրապէս անփոփոխ, միօրինակ:
Առանց այդ գիտակցական հակազդեցութեան, չկայ
մշակոյթ, քաղաքակրթութիւն. իսկ այդ արգասաւոր
հակազդեցութիւնը, այդ համբերատար և կանոնաւոր
աշխատանքը, այդ տոկոսն ու յարատև ճիգը, եռանդը
չեն մտնում տիրապետող ռազմիկ-ցեղի հիմնական առա-
քինութիւնների մէջ, չեն հաշուում այդ ցեղի իշխողա-
կան, հրամայողական խառնուածքի հետ: Ահա թէ ինչու,
դժւար թէ նա շատ թէ քիչ զգալի ոստիկներ անէր
կուլտուրական արժեքների ասպարէզում—գրականու-
թեան, փիլիսոփայութեան, արւեստի, ճարտարապետու-
թեան և այլն—եթէ անգամ զարգանար թիւր-
քական արիստոկրատիա, «բարեկեցիկ ազատ-
ների»՝ դասակարգ: Խիստ տեղին ու բնորոշ է թւում
Ռիկաֆտի վերոյիշեալ յայտարարութիւնը. «թիւրքերը
արհամարհում են արւեստները, գիտութիւնը և նոյնիսկ
առևտուրը. նրանց մօտ յարգի է միայն զինուորական
պետութիւնը»...

Յամենայն գէպս, կարելի է ապահովաբար ասել այն՝
որ ազնւականութեան կաշկանդումը, ինչպէս նաև առ-
հասարակ դասակարգային շերտաւորման թոյլ ու դան-
դաղ բնոյթը եղել են միշտ պերճախօս յայտարար, որոշ
չափով նոյնիսկ պատճառ (աւելի ճիշտ՝ պայ-
ման) իշխող ցեղի անշարժութեան, նրա մտաւոր, բա-
ղաբանութեան անօրինակ յետամնացութեան: Առանց
այն էլ ցեղը ամուլ էր թէ նիւթական և թէ իմացա-
կան արժեքների տեսակետից. պետութիւնը և կրօնը
եկան աւելի ուժ տալու այդ ամլութեան:

Ասացինք—«անօրինակ»: Եւ դա հազիւ թէ չա-
փազանցութիւն է: Բնութիւնը, ինչպէս տեսանք իր բազմ-
ապիսի, խայտաբղէտ միջավայրով և մանաւանդ բերրի,
մշակելի հողերով ուժգին խթան է եղել իր մէջ ապրող
ժողովուրդների բաղաբանութեան առաջադիմութեան:
Յայտնի է նաև, որ նոյն բաղաբանութեան առաջ-
խաղաց հոսանքին մեծապէս նպաստում է բաւանների,
ցեղերի խառնուրդը: Թիւրքերը առատօրէն պարգևա-
տուած էին միջավայրի այդ անհրաժեշտ բարիքներով,
երկար գարեր նրանք ապրեցին աշխարհագրական խիստ
նպաստաւոր դիրքերի մէջ. երկար գարեր նրանք խառնու-
ցին իրենց հպատակ ցեղերի հետ և նրանց նախնի բա-

սային-մարդաբանական տիպարը ահագին փոփոխութիւն կրեց... Այգբան բարեյաջող պայմաններում նրանց այսօր-ւան յետամնացութիւնը յիրաւի ապշեցուցիչ է, անօրինակ:

Յեղական - ժառանգական դետերմինիզմ... Անդիմադրելի fatalité, ճակատագրականութիւն... Ընդունել արդեօք Ասյամանի հետ, որ ցեղի առաջին կորիզը, այն նախնական սաղմանիւթը, որ կաղմել է անդրագոյն, անյիշատակ դարերի մէջ, գոյամարտի յորձանուտ ալիքներում—ընդունել արդեօք՝ որ, յիրաւի, այդ խորհրդաւոր սաղմանիւթը մի ցեղի մէջ յաւերժօրէն փոխանցուած է սերնդէ-սերունդ, առանց կրելու էական, շօշափելի փոփոխութիւններ ժամանակի անծայրածիր հոսանքում, առանց մասնելու ցեղի սկզբնական և հիմնական բնոյթը, նկարագիրը նոր կացութեանց ու պայմանների խեղաթիւրիչ ազդեցութեան...

Ընդունել արդեօք Լեաուրնօի և մի շարք ուրիշ սօցիօլօգ-մարդաբանների հետ՝ որ ցեղային համախմբումները խորապէս անհաւասար են, որ կայ ցեղերի երարութիւն (hierarchie), ոմանք օժտած աւելի, ուրիշները նազ չափով, ոմանք կոչւած բարձրանալու քաղաքակրթութեան սանդուխտի ամենավերին աստիճանները, ուրիշները դատապարտուած դեգրելու յետամնաց վիճակի մէջ, պիւրամիդի ստորոտներում, առանց ուրոյն ստեղծագործող աշխատանք ցուցադրելու, առանց իսկ կարողանալու ընդօրինակել, մարսել աւելի բարձր ազգերի առաջագիժութեան արգասիքները...

Պատասխանել վճռականօրէն—անհնարին է: Այսպէս թէ այնպէս, սօցիօլօգիայի, ընկերաբանութեան ամենաուշագրաւ նիւթերից մինն է այդ եզակի երևոյթը, թիւրքերի ու թաթարների այդ վիժիտարի զանգուածները, որ հազարաւոր տարիների իրենց գոյութեան ու արշաւների ընթացքում ոչ մի անգամ, ոչ մի տեղ չկարողացան խարխաւ ձգել ճշմարիտ քաղաքակրթութեան, ընդհակառակը՝ ձիերի սմբակների տակ բնօրինջ արին բազաքակրթական ամբողջ սիւսեթներ, ցամաքեցրին ստեղծագործող աշխատանքի անհամար աղբիւրներ...

Եւ թւում է, թէ այսօր, օսմանեան սահմանադրութեան քառամեայ փորձից յետոյ, ընկերաբանական այդ կնճիռը աւելի ևս սուր ու ցաւոտ այժմեութիւն է ստանում... Հանդէպ այն յոսի, բացասական մտայնութեան, հանդէպ այն անդարմանելիօրէն անձուկ ոգու և իներա ու ապիկար ընթացքի՝ որ մասնում է տիրապետող ցեղի տիրապետող կուսակցութիւնը,—մի մարմին, որ ներկայացնում է ցեղի ամբողջ գրեթէ ամբողջ գաղափարական ու առաջադիմական հիւթը, որ եկել էր զարմացնելու աշխարհը արևմտեան գաղափարների մեծաշնորհ ցուցադրութեամբ, և որ սակայն... միշտ աւելի և աւելի խորացնում է անդունդը իր և այդ գաղափարների միջև, միշտ աւելի սուզւում է նոյն գորշ, յետա-

խաղաց, ասիական ուռաինի մէջ, որ իր ծնող զանգուածի դարաւոր, անփառունակ սեփականութիւնն է...

Ազգերը քաղաքակրթութեամբ են՝ ինքնուրոյնաբար ըստ եղծագործելով կամ թէ այլոց մտքի արդիւնքներն ընդօրինակելով, մարսելով: Այստեղ—ոչ մէկը և ոչ միւրը: Մինը իսպառ բացակայում է, միւրը կաղում է չարաչար: Գիմենը դարձեալ հեղինակաւոր և օտար վկայութեանց:

„Գրեթէ բոլոր արևեստները մանկութեան մէջ են նրանց մօտ, կամ միանգամայն անծանօթ են“,—ասում է մի նշանաւոր ֆրանսիացի տուրիստ Օլիվիէ, որ ճանապարհորդել է եւրոպական Թիւրքիոյ մէջ, XIX դարի սկզբում:

Վաղուց ի վեր եւրոպացիք և մանաւանդ ֆրանսիացիք փորձել են սովորեցնել նրանց (թիւրքերին) մի բանի օգտակար արևեստներ. բայց արդիւնքը բիշ բան է եղել, վասն զի ազգային գոռոզութիւնը, տգիտութիւնն ու մոլեռանդութիւնը արգելք են լինում: Ֆրանսիացիք են սովորեցրել նրանց՝ նաւեր, հրացաններ ու սիներ շինել, երկաթ մշակել և սապօն պատրաստել *):

Նպաստաւոր կարծիք չունի թիւրքերի ստեղծագործական եռանդի մասին նաև գերմանացի հռչակաւոր արևելագէտը, Ֆօն Համմերը, որ 30 տարի ուսում նասիրել է թիւրքիան և որի անաչառ աշխատութիւնը դեռ այսօր ևս ամենահեղինակաւոր աղբիւրն է այդ նիւթի նկատմամբ:

Թաթարական ծագում ունենալով, նրանք (օսմանցիք) դեռ պահպանել են ստեղծների կեանքի հետքերը, որ հինգ դարու քաղաքակրթութիւնը չկորուզացաւ ջնջելու: Բնութիւնը օժտել է նրանց խելքով և սրտով, բայց մերժել է տալ ճաշակ և ընդունակութիւն արևեստի համար: Մինչև իսկ արքա ու պարսիկ բանաստեղծների լաւագոյն երկերը, ընկնելով թիւրքերի ձեռքը, խոշնուծ են կամ տալիս են օտարօտի վիժմունքներ: Թիւրքերը պարզ են, ուղղամիտ, չափաւոր, հաւատարիմ, երախտադէտ, բայց բիրտ են, տգէտ, շահասէր և ծոյլ: Նրանց մէջ նօմադի լաւ յատկութիւնները միացած են կիսաքաղաքակրթութեան կասկածելի արդիւնքների հետ: Ընդհանրապէս, նրանք բարի են. վատ են միայն պաշտօնական շրջաններին պատկանող անձինք, որոնց փճացնում է կառավարութիւնը:

Ահա մի այլ հինաւուրց հեղինակութիւն—անգլիացի Համիլտօն— որ նոյնպէս երկար տարիներ պատել և ուսումնասիրել է Արևելքը:

Ես կրակեմ նրանց (թիւրքերի) լաւ յատկութիւններից: Հիւրասէր են բառի ճշգրիտ իմաստով. առհասարակ կարեկցուտ են և յաճախ վեհաձան: Ստորին դասը ընդհանրապէս ազնիւ է և եւ այդ համարում եմ նրա մեծագոյն արժանիքը: Բայց այդ առաքինութիւնը յատուկ չէ բարձր գասակարգին... Միւս կողմից նրանք բոլորը տգէտ են, կասկածոտ, ցուցամոլ և կեղծարար, հպարտ և առանց պատի զգացման, շողորթոթող, առանց համեստութեան... Պետական ու վարչական գործերում՝ բռնակալ են, կրօնի մէջ՝ դօգմապաշտ և անհամբերող: Իրենց սեփական պատմութեանը նոյնքան անծանօթ են, որքան և ուրիշ ազգերի պատմութեանը: այդ հանգամանքը նկատելի է ազգամ լաւագոյն կրթու-

*) Olivier, Voyage dans l'Empire Ottoman, 1801—1807 թ. I հատ. էջ. 26—27:

Թեան տեր անհատների մասն Նրանց առաքինութիւնները— վայրենի առաքինութիւններ են *)...

Երկու անաչառ և իրազեկ գնահատողների շեշտած պակասութիւնները մեծ մասամբ դիտելի են նաև բրիտանոնեայ ու այլ ցեղերի մէջ. մենք կուզէինք այդ հեղինակաւոր բնորոշումների մէջ վեր հանել միայն մի քանի կետեր, որ խոշոր չափով յատուկ են թիւրքերին. դժոյլ, անհոգ, անհամբերող, զինւած լոկ վայրենութեան առաքինութիւններով⁴. ահա թէ ինչ է ասում լուսաւեղեակ, շիտակ, անկողմնապահ պատմագիրը. և նոյնը կրկնում են բազմաթիւ այլ հեղինակաւոր բերաններ, սկսած այն օրից, երբ զԼիւանդ մարդը⁵ գարձել է արիւնոտ կուլանոնոր միջազգային ակորթակների և մրցութիւնների կրկէտում...

Չափազանց յատկանշական են Օլիվիէի հետեւեալ տողերը.

Նրանք վայելում են ամենուրեք տնկեցների, վարձակալների անփութութեամբ (ils jouissent partout avec l'insouciance des locataires). քանզում են ամեն ինչ և երբեք չեն շտկում:

«Քանզում են—չեն շտկում»... Այդպէս է վկայում և գերմանական մեծահամբաւ զօրավարը—Մ օ լ տ կ է, իր «Թիւրքական նամակներ»-ում (1835—1839 թ.):

Վարձակալի հոգեբանութիւնը երևան է գալիս և քաղաքն եր ու մ, որոնք ի տեղի չէննալու և բարգաւաճելու՝ ամայանում են ու խորատուզում աւերակների փոշու մէջ... Գեներալ Մոլտկէն գրում է Կօնիայի մէջ իր արած պտոյտի առթիւ.

Թիւրքական քաղաքները առհասարակ ամայութեան կերպարանք ունին, բայց ոչ մէկը այնքան ամայի չէ, ինչպէս Կօնիայ Աւերումներ կատարել է ոչ այնքան ժամանակը, որքան մարդկային ձեռքը... Մահմեդականները վերածել են եկեղեցիները մզկիթների և հէնց այդ մզկիթները այսօր ընկած են աւերակների մէջ: Մի բարձր ու լայնարձակ պահույց հարիւրաւոր աշտարակներով ընդգրկում է ամայի մի դաշտ, ուր թափւած են մի քանի փլատակներ... Թիւրքական մի խոշոր արձանագրութիւն իւրաքանչիւր աշտարակի վրայ վկայում է այցելուին, թէ ովքեր են այդ աւերածը նիւթող բարբարոսները **):

Աւելի փայլուն և նախանձելի վիճակի մէջ չէ և մայրաքաղաք—Պոլսը՝ XX դարում: Բաւական է մի փոքրիկ պտոյտ, մի թեթեւ ակնարկ՝ տեսնելու համար աւերածի և անշարժութեան այդ աւանդական ոգին...

Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում Օլիվիէ՝ իշխող ցեղի աւերիչ աշխատանքը՝ Կրետէի մէջ, անցեալ դարու սկզբներում.

Նրանց (բրիտանոնների) հունձըը շարունակ յափշտակում է աղան (թիւրք կառավարիչը), սեփականութիւնը զբաւում է փառան, մինչդեռ ենիշերիները մշտապէս անարգում են ու ծեծում դադանակով... Եւ այդ բոլորը շարունակ տեսնելով ու ապրելով՝ յոյն երկրագործները բնականաբար չունին եռանդ, ցանկութիւն՝ զարկ տալու արդիւնագործու-

*) Քաղ. Լիտատւթօյի աուսերէն աշխատութիւնից. «Ուղևորութիւն Եւրոպական և ասիական թիւրքիոյ մէջ», 1878 թ. էջ 323—324.

**) Molthe, Briefe aus der Türkei, 7-րդ հրատ., էջ 336:

Թեան, հողը մշակելու... քանի որ արդիւնքը պիտի անցնէ իրենց ատելի տարրի ձեռքը... Նրանց դաշտերը աւերում են օրէցօր, ձիթէնին փճանում է, խողովը կործանւում... Յոյները վհատուած, չեն էլ աշխատում շտկել, բարուրել:

Ճարտարաբետար գրեթէ զերօ է աղաների հսկողութեանը ենթակայ յոյն գիւղերի մէջ, Գոդալով, նրանք հազիւ կարողանում են գործել մի քանի կոշտ պատասաններ... Երբ կանայք նոր զգեստ են հագնում, սովորաբար խոյս են տալիս վառ գոյներից, վախենալով, թէ ստիկանակաւոր կամ մի այլ թիւրք կը խլէ և նոյնիսկ կ'անարգէ կնոջ:

Թիւրք գիւղերի մէջ... մշակողները ապահով են, երկիւղ չունին, տուրքերն էլ աւելի թեթեւ են... Եւ այնուամենայնիւ, ոչ երկրագործութիւնը, ոչ էլ ճարտարաբետար չեն զարգանում նրանց (թիւրք շինականների) մօտ:

Կարծես թէ ծոյլ ու տնշուշա ձիւպիծակների պէս, նրանք եկել հաստատուել են օտար հողի վրայ, որպէս զի միայն ուսն, սպառն են—սօ անց ծիզի և հողօր—այն բարիքները, որ ուրիշներ իրենց աշխատանքով վաստակում են հողից կամ թէ իրենց ճարտարաբետար ստանում են զրոյից:

Այդ օտարականների (թիւրքերի) բնաւորութիւնը այն աստիճան շեշտած է, որ նրանք նոյնն են կայսրութեան բոլոր կողմերում... Սկիայն Պոլսի և ծովեզերեայ զխաւոր քաղաքների մէջ՝ նրանք ընդհանրապէս փոքր ինչ աւելի մեղմ են, փոքր ինչ աւելի կրթւած, բան ներքին նահանգներում:

Աւերին աստիճանի աննպաստ կարծիքներու եթէ այդպէս էր կացութիւնը եւրոպական թիւրքիոյ մէջ, ուր իշխող տարրի բարբերը համեմատաբար մեղմ էին, ապա կարելի է մօտաւորապէս երևակայել Անատոլիի, Հայաստանի վիճակը...

Եւ այդ մռայլ, յուստես կարծիքների արձագանքն էր Գրիգոր Արծրունին, երբ նա թիֆլիսի իր նշանաւոր հրապարակային դասախօսութեան մէջ (1879 թ.) յայտարարում էր, փոքր ինչ աւելի խտացնելով գոյները.

«Թիւրքը մի պարագ, անհոգ և անօգուտ կերպով սպառող էակ է... Նա ապրում է հայերի հաշիւ»... «Հայը — այդ ասիական եւրոպացին— չի փճաչնում բնական հարստութիւնները, ինչպէս ան ու միւս ասիացիք (թիւրքը, բերդը), այլ նորոգում է բնութեան ուժերը» *):

Այդ նոյն կարծիքն է (թիւրքերի անտեսական յետամնացութեան և աւերիչ հակումների մասին), որ այսօր խտացել է մի ընդհանուր ու ծանօթ բառի մէջ — «Paschawirtschaft» (փաշայական տնտեսութիւն) — մի անարգական բառ, որով արեւմտեան ժամանակակից տնտեսագիտութիւնը բնորոշում է քաղաքական և սօցիալական ամեն մի սխտեմ, որ հիմնւած է կամայականութեան, թալանի և աւերածի վրայ...

Այդ աղէտաւոր սխտեմն է, որ միացած կրօնական խորունկ անհամբերողութեան և բարոյական սուկայի հարւածների ու անարգանքների հետ՝ ծնունդ տւեց XIX դարի ընթացքում թիւրքահայաստակ բրիտանոնեայ ազգերի մէջ ապստամբական շարժումների երկայնաձիգ և արիւնոտ շարանը...

*) Քաղում ենք գերմ. թարգմանութիւնից. «Die ökonomische Lage der Armenier in Türkei»:

ՄԱՍՈՒԼԸ ԵՓՐԵՍԻ ՄԱՍԻՆ

„Times“ երկարօրէն կանգ է առնում Եփրեմի անձնաւորութեան վրայ, համարում է նրան Պարսկաստանի անցեալ յուսադոյն յոյսը՝:

Այլ և այլ ժամանակներ—ասում է Լոնդոնեան մեծ օրգանի թղթադիրը—ես հանդիպել եմ Բրիտ Սարաֆօպին, Սանդանակին, Սաթթար խանին և ուրիշ սաղմավարների Եփրեմը բոլորի մէջ ամենաբաշն է և ամենահարգուրիշը, իր պարզութեամբ և անկեղծութեամբ:

Մի տխուր թիւրիմացութեամբ՝ Լրագիրը Եփրեմի մահւան պատճառ է համարում հանգուցեալի ընկերներին: Յիշատակում է յաշնակցութիւնը՝ և նրա ժընէպեան կօմիտէն: Նոյն թիւրիմացութիւնը և նոյն անունները կրկնում է Ֆրանկֆուրտի մեծ Լրագիրը: Այդ առթիւ խմբագրութիւնս անմիջապէս մանրամասն հերքում զրկեց վերոյիշեալ թերթերին *) և Եփրեմը, ինքը հեռագրական գործակալութիւնը եկաւ հերքելու այդ ակամայ և անհետեմ մեղադրանքը, հաղորդելով ռազմիկի մահւան ճշմարիտ պարագաները:

„Frankfurter Zeitung“, 21 մայիս.

Այն բոլոր գծախտութիւններին, որոնց վերջին տարիներս ենթարկեց Պարսկաստանը, մէկն ևս աւելացաւ Եփրեմը, ամենագործօն, ամենաձեռնհաս անձնաւորութիւնը, որ նեցուկն էր պարսից կառավարութեան, սպանեց. Սալար Գոյլէի յաղթական արշաւի դէմ իրբե վերջին միջոց՝ զրկեցին Եփրեմին, որը անցեալ ամառը մի բանի անգամ չարգել էր և յետ միջև թեւհրան դիմող նախկին շահին: Եւ նա արդարացրեց իրեն վրայ դրւած յոյսերը, սակայն մարդասպանի ձեռքը զրկեց Պարսկաստանը այդ վերջին սաղմիկից ևս, որը—նշանակալի հանգամանք է այդ — պարսիկ շէր, այլ բրիտանեայ հայ... Իբրև ստիկանապետ՝ նա կարողացաւ մեծ կորուզով կարգ ու անգործութիւն սահմանել թեհրանում: Երբ նրան կոչում էին պատերազմի գաշտ, նա միշտ պատրաստուում էր հապշտապ, արագօրէն: Ինտելիգենտ և շրջապէսաց առաջնորդ էր, որ ժամել էր իր գնդերը նորագոյն զինաւորութեամբ ու կարգապահութեամբ: Պարսից կառավարութիւնը չունի իր տրամադրութեան տակ մի ուրիշ սուր, որ կարողանայ իր հմտութեամբ ու հաւատարմութեամբ շարժել Եփրեմի հետ... Նրա մահը Պարսկաստանի համար անփոխարինելի կորուստ է: Գժեար թէ այլ ևս գտնուի մի ուրիշը, որ կարողանայ թուրք գնել Սալար Գոյլէի յառաջնադրաց արշաւի առջև: Եփրեմի մահով սնչացաւ Պարսկաստանի համար և վերջին հնարաւորութիւնը՝ նորէն վերակազմելու և դէթ ժամանակաւորապէս զիմագրելու Ռուսաստանի արշաւանքին:

„Vossische Zeitung“, 25 մայիս.

Ամբողջ պարսից ժողովուրդը սուգ է հագել իր հերոսի մահւան առթիւ, որ անդնահատելի ծառայութիւններ է մատուցել Աղստուութեան և Սահմանադրութեան: Պարսիկները պատւաւոր տեղ կը տան նրան՝ իրենց մեծ մարդկանց շարքում: Նրա անունը յաւէտ կ'ապրի Պարսկաստանի պատմութեան մէջ:

„Le Siècle“, 23 մայիս. Ժան Լերբեա, թերթի խմբագրապետը, որ իր արևելեան պտոյտի միջոցին տեսնել է Եփրեմի հետ, մեծ ոգևորութեամբ է խօսում նրա զինուորական կարողութիւնների մասին:

Ով որ անձամբ ճանաչել է Եփրեմին, ով որ տեսել է, թէ որպիսի տեղ է զբաւել նա նորագոյն Պարսկաստանում, կը

*) „Times“-ի խմբագրապետը վերջին պահուն, մի նամակով, ուղղւած մեր խմբագրութեան, բացատրում է, որ այդ ակամայ սխալին տեղիք է տւել թեհրանի իր թղթակիցը:

հասկանայ անմիջապէս այն անշուկելի կորուստը, որ նրա մահով կրում է խաղաղութեան դատը պարսկական արևելքում: Մահ 45 տարեկան, իր կորուզի զխով և յաղթ իրանով նման մեր Օվերնի լեռնականներին, օժտւած առասպելական քաջութեամբ և մի հաշակով, որ կրկնապատկում է այդ քաջութեան արդիւնքը, Եփրեմը իրականացրել է մի հրաշք—նա գարծել է սղգային հերոս իսլամական Պարսկաստանում, մինչդեռ ինքը ոչ պարսիկ է և ոչ իսկ մահմադական, այլ հայ է, բրիտանեայ:

Ապա գծելով Եփրեմեան յաղթանակների շարանը՝ Լերբեա ասում է.

Լսիկ և շարունակ աշխատանքի վրայ, շնայեա՞ծ անողորհ հիւանդութեան, նա կենդանի ապացոյց էր, թէ ինչ կարող է անել մի հատիկ մարդ՝ փոխելու համար մէկ սղգի ծակատաղիբը: Եթէ իր հայկական ծագումը չզրկուած իրեն ընդհարվի, վերապահ զիրքի և եթէ անգլո-ուսական քաղաքականութիւնը չ'անգամալուծէր երկիրը վերածնող սժեքը, Եփրեմը կը դառնար իր տեսակի մի Արամվել կամ մի Բօնապարտ: Ով որ տեսել է մի բանի տարի առաջ Եփրեմին, Ռուսիայից արտարուած, վարպետ-քարտաշի արհեստով Էնդէլինում, իր օրական պարենը հազիւ հազիւ վաստակելիս—գժեար կը հաւատար իր աշքերին:

Նա այլ ևս չի վերադառնայ թեհրան յաղթական կամարների տակից և չի գտնի իր քաջարի ամուսնուն, որ այնքան հպարտ էր նրանով...

Նման ներքողներ՝ բազմաթիւ ուրիշ թերթերում, մասնաւորապէս ռուս մամուլի մէջ:

Խորին վշտով իմացանք մեր ընկեր Տիբա՛ն Միւնասեանի մահը, որ տեղի է ունեցել Ֆիլիպպէի մէջ, կենսագրականը—յաջորդով:

Լ ՈՒՐԵՐ

Խտալական և տեղական սօցիալիստ կազմակերպութիւնների նախաձեռնութեամբ՝ գումարեց ծրնէվի մէջ բազմամարդ միտինգ, բողոքելու համար փրիկեան պատերազմի դէմ: Լրատիւրա՞ծ էր մասնակցելու և Լ. Յ. Գաշնակցութիւնը: Խտալացի հոկտոբրներն էին՝ Գէ Եմբրի և Գէ Յալիս: Ռուկնդիրները մեծ մասամբ իտալացիներ էին. նաև բազմաթիւ տեղացի, ռուս, բուլգար, հայ, վրացի, թիւրք ու այլ ուսանողներ: Խոսք տրեց ամենից առաջ Գրոշակի խմբագրութեան ներկայացուցիչն, որ Ֆրանսերէն և ապա իտալերէն բացատրեց ներկայ պատերազմի ծագումն ու էութիւնը, իտալական բուրժուազիայի ընշաքղց ակտիւները, օսմանեան կառավարութեան յոռի վարչութիւնը, ծանրացաւ թիւրքի արդի կացութեան վրայ և մեղաւկից յայտարարեց Երեսուցարգ-թիւրքիայի իշխող կուսակցութիւնը, որը միահեծան բռնապետութեան շէնքը կործանելուց յետոյ, բացարձակապէս անընդունակ է յայտնում վերջին և ութ թէ ան գործի մէջ և սղգերին շտնջնապէս զրգուելով իր տարամբժ, պանթիւրքական քաղաքականութեամբ, յարուցանում է շարունակական դժգոհութիւն ու խռովութիւններ երկրի մէջ և տեղի տալիս արտաքին միջամտութիւնների:

Վերստիմ յիշեցնում ենք, որ «Գրոշակ»ը պիտի զրկվի այսուհետև միմիայն կամոմաւոր բաժանողներով:

Ներկայ համար ուճոցաւ, խմբագրատան սեկուսիտութեան պատճառով: